

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра мовної та психолого-педагогічної підготовки

Допущено до захисту

Завідувач кафедри
д. психол. н. професор Ю.О. Асєєва

(підпис)

«____» _____ 2024 р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістр**

Зі спеціальності _____ 053 Психологія _____
(шифр та найменування спеціальності)

За освітньою програмою _____ «Практична психологія» _____
(назва освітньої програми)

На тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ БУЛІНГУ
(МОБІНГУ) У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ»**

Виконавець:

здобувач 2(6) курсу 61п групи
факультету ФЕУП

Куляба Інеса Василівна
/підпис/

Науковий керівник

д. політ. наук, професор
кафедри МППП

Сіленко Алла Олексіївна
/підпис/

Одеса 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ (МОБІНГУ) У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ	
1.1. Булінг (мобінг) як об'єкт дослідження в сучасній науковій літературі.....	8
1.2. Булінг (мобінг): поняття, сутність, структура.....	12
1.3. Основні теоретико-методологічні підходи до дослідження соціально-психологічних чинників булінгу (мобінгу) у закладах освіти.....	19
Висновки до розділу 1	28
РОЗДІЛ 2. БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН	
2.1. Булінг (мобінг) та інші види і форми агресії в суспільстві.....	29
2.2. Психологічні чинники виникнення булінгу (мобінгу) та протистояння йому в освітньому середовищі.....	36
2.3. Соціальні чинники розвитку булінгу (мобінгу) в освітньому середовищі.....	43
Висновки до розділу 2.....	52
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ (МОБІНГУ) У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ	
3.1. Обґрунтування обраних методик емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників булінгу (мобінгу) у закладах освіти.....	54
3.2. Опис і аналіз результатів емпіричного дослідження.....	57
Висновки до розділу 3.....	65
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	79

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена тим, що кожен десятий школяр у світі (за даними ЮНЕСКО) зазнає різних форм насильства, у тому числі психологічного, фізичного, економічного, сексуального, що не може не відбиватися на психічному та фізичному здоров'ї підлітка.

Незважаючи на те, що булінг (мобінг) це нове поняття в науковому дискурсі, явище, яке воно означає, досить старе, можна сказати, вікове – дитяча жорстокість та насильство.

Булінг (мобінг) здійснюється різними способами, у тому числі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, які, розширивши можливості булерів, зробили потенційних жертв булінгу ще більш беззахиснішими. Незважаючи на численні психологічні дослідження різних аспектів булінгу (моббінгу), поки що загальний підхід до вирішення цієї проблеми перебуває на стадії розробки. Зокрема, більшої дослідницької уваги потребують підходи, методи та способи протидії булінгу (мобінгу) у закладах освіти. Також поки ще відчувається дефіцит статистичних даних, репрезентативних досліджень, теоретичних узагальнень.

Отже, вивчення видів, причин, наслідків булінгу (моббінгу), як на теоретичному, так і на практичному рівнях, продовжує залишатися актуальним. Знання соціально-психологічних причин булінгу (мобінгу) необхідні для вироблення методів протидії та профілактики цього негативного явища у навчальних закладах. Цим і обумовлений вибір теми нашого дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є теоретичний аналіз і емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників булінгу (мобінгу) у закладах освіти. Для досягнення даної мети були поставлені наступні дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати булінг (мобінг) як предмет дослідження в сучасній науковій літературі;

- дослідити понятійно-категоріальний апарат дослідження;
- обґрунтувати основні теоретико-методологічні підходи до дослідження соціально-психологічних чинників булінгу (мобінгу) у закладах освіти;
- розглянути сутність булінгу (мобінгу) та інших видів і форм агресії в суспільстві;
- з'ясувати психологічні механізми виникнення булінгу в освітньому середовищі;
- аргументувати соціальні чинники розвитку булінгу в освітньому середовищі;
- дослідити процес розвитку булінгу та заходи його профілактики у українському освітньому середовищі;
- обґрунтувати обрані методики емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників булінгу (мобінгу) у закладах освіти;
- описати і проаналізувати результати емпіричного дослідження.

Об'єктом дослідження є соціально-психологічні чинники булінгу (мобінгу).

Предметом дослідження є соціально-психологічні чинники булінгу (мобінгу) у закладах освіти.

Гіпотези теоретичного дослідження:

Основна гіпотеза: феномен булінга (мобінгу) пов'язаний з об'єктивними (рівнем насильства в суспільстві, реакцією суспільства на насильство тощо) та суб'єктивними (соціальними та психологічними характеристиками, особливостями шкільного середовища, міжособистісними відносинами в колективі тощо) соціально-психологічними причинами.

Виходячи з основної гіпотези, сформульовані такі приватні гіпотези:

- важливими психологічними чинниками розвитку ситуації булінгу є психологічні характеристики її учасників, у першу чергу, жертви і переслідувача; якість міжособистісного спілкування (між учнями, учнями

та вчителями та ін.) та психологічна безпека в освітньому середовищі, від якої залежить шлях школяра до позитивного світосприйняття і ставлення до себе;

- початкові соціальні передумови виникнення булінгу формуються в сім'ї, стиль виховання якої може бути і причиною, і умовою булінгу.

Вибірку склали 50 підлітків різного віку закладів освіти м. Одеси.

Практичне значення отриманих результатів. Одержані результати мають як теоретичне, так і практичне значення для науково-дослідної роботи студентів та навчального процесу. Зокрема, при підготовці навчальних курсів з дисциплін «Девіантна поведінка», «Психологія особистості», «Конфліктологія», «Соціальна психологія».

Методи дослідження. В основу дослідження покладено системний, структурно-функціональний, порівняльний і міждисциплінарний підходи. Системний підхід дозволив дослідити булінг як цілісне соціальне та соціокультурне явище, що включає цінності, норми поведінки та соціальні установки освітнього простору. Булінг розглядався як комунікативна система, вивчалися характерні особливості проблеми насильства щодо дітей на всіх етапах розвитку людства.

Структурно-функціональний підхід був корисним щодо впливу цінностей, норм поведінки соціальних установок, властивих підлітковому середовищі, формування особистісних і соціально-психологічних якостей підлітка. Міждисциплінарний підхід дозволив використати результати досліджень усіх галузей наукового знання. Метод математичної статистики використовувався для обробки даних емпіричного дослідження.

Емпіричне дослідження проводилося зі застосуванням комплексу таких психодіагностичних методик: Опитувальника Д. Ольвеуса для оцінки рівня булінгу та ресурсів протистояння цькуванню в закладі освіти (адаптація Л. Найдьоновой, Н. Дятел); Методики діагностики стану агресії А. Басса, Е. Дарки; Опитувальника В. Р. Петросянца «Ситуація булінгу в

школі»; Методики «Оцінювання рівня шкільної мотивації й адаптації Н. Лусканової.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертації висвітлено у тезах доповіді на II Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні виклики інноваційного розвитку економіки людських ресурсів у глобальному вимірі» в Одеському національному економічному університеті (м. Одеса, 25 жовтня 2024 р.).

Структура дослідження обумовлена метою і завданнями, які були поставлені здобувачем у процесі науково-теоретичної розробки вибраної теми. Дослідження складається з вступу, трьох розділів, перші два з яких містять по три підрозділи, третій - два підрозділи, висновків та списку використаних джерел. Основний обсяг кваліфікаційної роботи становить 70 сторінок, робота проілюстрована 5 малюнками та 5 таблицями. Список використаних джерел містить 67 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ (МОБІНГУ) У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

В даному розділі булінг розглядається як об'єкт дослідження в сучасній науковій літературі, досліджуються його поняття, сутність, структура. Аналізуються основні теоретико-методологічні підходи до дослідження соціально-психологічних чинників булінгу (мобінгу) у закладах освіти

1.1. Аналіз ступеня розробленості проблеми

Дослідженням проблем, пов'язаних із виникненням булінгу (мобінгу), присвятили свої наукові праці зарубіжні вчені-психологи К. Дукес, Д. Ольвеус, К. Лоренц, П. Хайнеман, Х. Лейман, З. Фрейд, К. Колодей, А. Густафссон, А. Пикас, Э. Г. Руланн, К. Коль, Б. Карнель, С. Кара та ін.; вітчизняні вчені Л. Найдьонова, А. Корнійченко, О. Луців, К. Максьом, М. Павленко, М. Приходько, Ю. Суденко, О. Чиханцова, О. Юрчик та ін.

Вперше проблема цькування в освітній сфері була порушена в наукових публікаціях 1905 р. англійським хірургом Клементом Дукесом. Пізніше ця проблема стала предметом дослідження багатьох вчених, у тому числі психологів і педагогів зі Швеції, Норвегії, Естонії, Фінляндії та ін., зокрема, шведського лікаря Петера-Пауля Хайнеманна, який працював у школі, та вивчав причини прояву агресії групи дітей на адресу однієї дитини, естонсько-шведського психолога, фахівця з когнітивної психології Анатолія Пікаса.

У 1910 р. у Відні відбувся перший конгрес «Про суїцид, зокрема про суїцид серед тих, хто навчається у середній школі», на якому обговорювався ступінь відповідальності школи за насильство в її стінах, та за те, що діти

вчиняють самогубства. Зігмунд Фрейд вважав, що школа мала б щось робити, щоб протидіяти насильству над дітьми [26, с.33].

Багато уваги цій проблемі у своїх роботах приділив норвезький вчений Центру дослідження поведінки університету Ставангера Ерлінг Георг Рулан (Erling Georg Roland). Особливо відомою є його робота «Як зупинити цькування в школі: Психологія мобінгу», в якій міститься докладний аналіз ступеня розробленості цього питання, досліджується природа цькування з погляду психології. Також у книзі представлений комплекс заходів, розроблений автором (у минулому, вчителем), здатних протидіяти розвитку цього явища у дитячих колективах.

Вчений просував ідею необхідності створення у школі безпечного психологічного простору. Він вважав, що психологічної допомоги, для якої він розробив спеціальні прийоми і техніки, потребують як жертви булінгу (мобінгу), так і їх кривдники, булери. Особливо слід наголосити на праці норвезького психолога Дана Ольвеуса, завдяки яким до явища булінга було привернуто увагу світової психології. Також сьогодні великий внесок у розробку методик профілактики вносить фінський психолог Крістіна Салміваллі.

Ряд дослідників, серед яких Крістоф Коль, Беатріс Карнель, Сесиль Кара та інші, зробили висновок про те, що школярі молодшого віку обирають фізичну форму булінга, у той час, як старші школярі вважають за краще використовувати методи психологічного цькування, у тому числі кібербулінг [64, с.50]. Цікаві роботи, присвячені французькій програмі протидії шкільному булінгу, яка передбачає участь помічників-вихователів, на яких покладаються функції медіаторів щодо вирішення конфліктних ситуацій між школярами та вчителями [65].

Проблема булінгу (мобінгу) стала предметом дослідження та вітчизняних учених. Так, досить активно проблеми булінгу досліджуються у юридичних науках. В дисертації Н. Лесько «Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту

дітей від насильства та інших протиправних дій» аналізується адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій. У дисертації фундаментально розглянуто як теоретичні, так і практичні проблеми захисту дітей від насильства та інших протиправних дій. Автор проаналізувала правові засади формування сучасної державної політики, провів експертизу стану правового регулювання захисту дітей від насильства у сім'ї. Дослідила ситуацію із насильством в Україні, виявила причини насильства над дітьми. Проаналізувала проблему захисту дітей від насильства під час воєнних дій та збройних конфліктів. Вивчила зарубіжний досвід у сфері захисту дітей від насильства. Провела аналіз правових механізмів, які захищають дітей від негативного впливу Інтернету. Розкрила зміст кібербулінгу, як нового виду насильства над дітьми [29, с.6].

В дисертації А. Корнійченко «Адміністративно-правовий механізм запобігання булінгу в Україні» розкривається понятійно-правова характеристика категорії булінгу, його ознаки, сутність і ідентифікація; з'ясовані соціальні детермінанти, форми та види булінгу; сформульовані методологічні засади дослідження запобігання булінгу; розкрита загальна характеристика адміністративно-правового механізму та його особливості у сфері запобігання булінгу в Україні; проаналізовано зарубіжний досвід реалізації адміністративно-правового регулювання запобігання булінгу в Україні [26, с.35].

В дисертації Ю. Суденко «Юридико-психологічна характеристика булінгу та його попередження» [54, с.30] автором досліджуються фактори виникнення булінгу. Поєднавши юридичний та психологічний аспекти дослідження цього феномену, автор розробив пропозиції нормативно-правових та психологічних заходів, що дозволяють протидіяти булінгу щодо дітей. У дисертації показано юридично-психологічні особливості булінгу як поведінкової форми делінквентності. Складено кримінологі-

психологічну характеристику булера та його жертви. Запропоновано юридичні механізми для протидії булінгу щодо дітей.

В дисертації М. Приходько «Адміністративна відповідальність за булінг (цькування) в Україні» розглядаються питання адміністративної відповідальності за булінг. У центрі дослідницької уваги опинилися питання історії розвитку та становлення адміністративної відповідальності, соціально-правової природи булінга. М. Приходько проаналізував законодавство у сфері протидії булінгу, охарактеризував принципи адміністративної відповідальності за булінг, вивчив та узагальнив зарубіжний досвід застосування адміністративної відповідальності за цей вид порушення та ін. [49, с.32].

В дисертації О. Луців «Адміністративно-правова протидія булінгу в Україні» досліджується адміністративно-правова природа булінгу в Україні, аналізується поняття підліткового дискурсу, розглядається його вплив на вчинення булінгу; досліджується законодавство щодо протидії булінгу в Україні; характеризується зарубіжний досвід адміністративно-правової протидії булінгу; формулюються прямо адміністративно-правової протидії булінгу в Україні [32, с.35].

В дисертації К. Максьом «Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу» розглядаються загальні закономірності розвитку емоційного інтелекту; визначаються основні чинники і специфіка проявів булінгу у шкільному середовищі. Моделюються соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту учасників булінгу в шкільному середовищі. В емпіричному дослідженні визначено рівень розвитку емоційного інтелекту школярів та ступінь їх залучення до процесу булінгу; розроблена програма протидії булінгу в шкільному середовищі та ін. [34, с.23].

В дисертації М. Павленко «Психологічні особливості запобігання мобінгу серед учнів середніх класів» досліджені теоретико-методологічні підходи до визначення феномену мобінгу, розкривається психологічний

зміст, основні причини, види, наслідки; обгрунтовані психологічні особливості профілактики мобінгу серед учнів середніх класів; в емпіричному дослідженні розглянуті особливості прояву мобінгу серед учнів середніх класів; розроблена програма психологічної профілактики мобінгу та ін. [43, с.31].

В дисертації О. Юрчик «Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах» досліджуються умови фактори та форми насильства над дітьми молодшого шкільного віку у шкільному колективі. О. Юрчик досліджувала теоретичні проблеми шкільного насильства з погляду психологічних підходів, проаналізувала причини шкільного насильства у дітей молодших класів, провела емпіричне дослідження особливостей виникнення шкільного насильства в молодших класах, запропонувала власну психопрофілактичну програму метою профілактики шкільного насильства у дітей [61, с.5].

1.2. Булінг: поняття, сутність, структура

У перекладі з англійської поняття «булінг» це «знущання», «залякування», «цькування». Шведський лікар Пітер-Пауль Хейнеманн вперше використав це поняття у своїх роботах, присвячених агресії підлітків.

Д. Ольвеус вважає, що булінг це «негативне явище в шкільному середовищі, а також умисні дії, які неодноразово повторюються стосовно одного або декількох учнів іншим учнем або їх групою з метою заподіяння шкоди та створення певного (фізичного, емоційного тощо) дискомфорту». На думку норвезького вченого, ознаками булінгу є агресивна поведінка, неодноразовість дії, нерівні сили, умисел. Також Д. Ольвеус виявив риси, що відрізняють випадкову бійку та суперечки від булінга. У першому випадку учасники рівні між собою за статусом і силами, у другому випадку

статус і сили нерівноцінні. Той, хто має перевагу за цими двома критеріями, завдає шкоди слабкому [49, с.57].

Як зазначає Т. Ремпель, Булінг – це свідоме цькування іншої особи. Якщо точніше – певні свідомі дії, які знаходять свій прояв у психологічному, фізичному, сексуальному, економічному знуванні (насильстві) щодо іншої особи (малолітньої, неповнолітньої, педагога), а також можуть заподіяти шкоду здоров'ю та психіці потерпілого [7].

К. Кленіна вважає, що «...булінг є особливою формою насилля, коли одна або декілька осіб наносять психологічну чи фізичну шкоду іншій особі, яка є слабшою, з метою залякування, відсторонення, самоствердження, впродовж тривалого часу» [22].

На думку Д. Лейна та Є. Міллера, «булінг – це тривалий процес свідомого жорстокого фізичного та/або психічного ставлення зі сторони одного чи групи дітей до іншої дитини чи групи дітей» [26, с.34].

На погляд Л. Кішлі, «булінг - це агресивна поведінка, спрямована на приниження почуттів, висловлювання негативних емоцій та образливе оцінювання іншої людини» [49, с.57]. Таким чином, в даній інтерпретації робиться наголос на психоемоційний стан людини, на її почуття.

Досліджуючи булінг у загальноосвітніх навчальних закладах, І. Лубенець, запропонував розуміти це явище, як «умисні, прямі або опосередковані, переважно, систематичні протиправні дії з боку учня навчального закладу, що спрямовані проти іншого учня всупереч його волі, які виражаються у формі фізичного впливу (чи погрози застосування такого впливу або психічного впливу, обмежують свободу волевиявлення або дій, наслідком яких є порушення прав на безпечне навчання, повагу, честь, гідність, майно, здоров'я або життя та спричинення фізичної, майнової, моральної, психічної шкоди учневі» [26, с.34].

На наш погляд, булінг є однією із форм конфлікту. Конфліктологи називають таку ситуацію «зіткненням протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій чи поглядів опонентів - суб'єктів соціальної взаємодії»

[36, с.11].. (Медіація.., С. 11). Конфлікти є неминучим явищем у житті людей. Як сказав колись американський конфліктолог Ч. Ліксон, «Якщо у вашому житті немає конфліктів, то перевірте, чи є у вас пульс [36, с.11]. З погляду психології, конфлікт є найбільш гострим методом вирішення суперечностей, що виникли в міжособистісних відносинах. Практика показує, що часто міжособистісні конфлікти, в основі яких лежать негативні емоції, відхиляються від загальноприйнятих норм і правил соціального поведінки.

Д. Ольшеус виявив три характерні особливості булінга, це систематичність, агресивність та нерівність сторін. О. Корнійченко вважає, що саме ці характеристики вказують на те, що булінг є негативним соціальним явищем [26, с.35].

Близькими до поняття булінгу є поняття агресії та насильства. О. Юрчик систематизувала всі відомі у науковій літературі підходи до пояснення шкільного насильства та зробила висновок, що «всі дослідники визначають шкільне насильство як довготривалу та систематичну агресію, але, окрім цього, це явище розглядають як «підтип агресії», який може приймати багато форм, як фізичних, так і словесних (Е. Пелігріні, С. Салмівалі); деструктивну взаємодію (Р. Дж. Хезлер), частину соціального життя групи (Е. Роланд), неодноразовий напад - соціальний або вербальний – з боку тих, хто має вищий статус (В. Бесаг), тривале, усвідомлене насильство, спрямоване проти людини, яка не в змозі захиститися у фактичній ситуації (Д. Лейн) [61, с.5].

Слід зазначити, що серед психологів-науковців немає одностайності відносно визначення поняття агресії. Наприклад, А. Басе вважає агресією будь-яку поведінку, що є джерелом загрози або завдає збитку іншим людям. На погляд Л. Берковіц і С. Фешбах, дії є агресивними, якщо наносять образу. Вчені вказують на те, що агресія може бути проявленням не тільки зовнішньої поведінки. На думку Дж. Кагана, необхідно розуміти мотиви агресії. З ним згодний С. Фешбах, який вважає, що визначення агресії

повинно містити мотиваційні чинники. З погляду американських вчених Р. Берона та Д. Річардсона, агресія являє собою модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи установку. Свою точку зору вони обґрунтовують наступним чином: термін агресія «часто асоціюється з такими негативними емоціями, як злість, із такими мотивами, як прагнення образити чи нашкодити; із негативними установками у вигляді расових або етнічних забобонів» Не заперечуючи роль цих чинників у поведінці, вчені, у той же час, не вважають їх наявність необхідною умовою для подібних дій [62, с. 181].

Е. Фромм, досліджуючи феномен агресії, пояснює, що йдеться про дії, які завдають шкоди, але вони не були результатом запланованих злих намірів. Вчений надає поняттю агресії різні відтінки – псевдоагресія, ігрова агресія, оборонна агресія, агресія як самоствердження [62, с. 181].

Ми поділяємо точку зору зарубіжних дослідників - авторів наступного визначення агресії, «... це індивідуальна чи колективна поведінка чи дія, направлена на нанесення фізичної або психічної шкоди чи знищення іншої людини/групи» [62, с. 181]. Виходячи з цього визначення, можна зробити висновок, що булінг це агресія.

Л. Кішлі вважає, що булінг має такі ознаки: «емоційне приниження включає вербальні і невербальні способи вираження; продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду; непривітна і недовірлива поведінка також класифікується як булінг; - втручання у приватне життя людини; погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія; намір завдати шкоду іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події; агресор займає вище становище ніж його жертва і відповідно дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині» [49, с.61].

Українські дослідники виявили, «як обов'язкові ознаки, що розкривають зміст поняття «булінг» та завдяки яким безпосередньо

можливо його ідентифікувати: соціально-негативний характер; систематичність; наявність сторін і їх нерівність; негативний характер міжособистісних стосунків між учасниками; навмисність; психологічний та/або фізичний тиск; може проявлятися як у вчиненні активній дій, так і в утриманні від них. У свою чергу, факультативними ознаками булінгу можна визначити: наявність спостерігачів; дискримінацію (гендерну, культурну, етнічну тощо); приниження, жорстокість, агресію та інші, які деталізують обов'язкові ознаки булінгу» [58, с.8].

У 1984 році німецько-шведський психолог Хайнц Лейман ввів у науковий обіг поняття «мобінг» (від англійського слова «mob» – агресивна толпа, банда). Поява даного поняття стала одним із результатів дослідження зв'язку між психологічним кліматом у колективі співробітників та їх ефективністю [11].

Пояснюючи різницю між булінгом та мобінгом, представник Міністерства освіти і науки України зазначив, що у тому й іншому випадку йдеться про стосунки між людьми. Однак, на його думку, булінг стосується неповнолітніх дітей у закладах освіти, а мобінг – дорослих під час їхнього трудового процесу. Іншими словами, мобінг – це цькування на робочому місці [10].

11 грудня 2022 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)» від 16.11.2022 № 2759-IX, який доповнив Кодекс законів про працю України новою статтею 2-2 «Заборона мобінгу (цькування)». Законодавець дав таке визначення мобінгу: «мобінг (цькування) - систематичні (повторювані) тривалі умисні дії або бездіяльність роботодавця, окремих працівників або групи працівників трудового колективу, які спрямовані на приниження честі та гідності працівника, його ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових прав та обов'язків, що проявляються у формі психологічного та/або економічного тиску, зокрема із застосуванням

засобів електронних комунікацій, створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери, у тому числі такої, що змушує його недооцінювати свою професійну придатність» [18].

Слід погодитися з фахівцями, які вважають, що однією з найважливіших причин будь-якого насильства є неповага до особи [45, с.99]. Багато дослідників вважають цю обставину основною ознакою, що відрізняє булінг від інших видів насильства. Так, О. Кормило, автор роботи «Явище булінгу в освітньому просторі» пише, що не кожне насильство є булінгом. На його думку, «Суть булінгу вбачається не в самій агресії або злобі кривдника, а у презирстві, зневазі – сильному почутті відрази до покірливого, того, хто ніби не заслуговує на повагу. Це дає кривдникам можливість шкодити без почуття провини, співчуття чи емпатії» [26, с.36]. Цю позицію підтримує і О. Корнійченко, яка наголошує, що цькування насамперед зумовлене неповагою до жертви, а не бажанням заподіяти фізичне чи психологічне насильство над нею [26, с.36].

Однак, ті форми мобінгу, які перерахував законодавець, також вказують ні на що інше, як на неповагу працівника. Наприклад, однією з таких форм є: «створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери (погрози, висміювання, наклепи, зневажливі зауваження, поведінка загрозливого, залякуючого, принизливого характеру та інші способи виведення працівника із психологічної рівноваги) [18].

О. Корнійченко перерахувала умови, в яких розвивається булінг: соціальні, економічні правові, культурно-етичні, морально-психологічні (Корнійченко... С. 49). М. Павленко перерахували причини, в яких розвивається мобінг: особисті, соціальні, психологічні, культурні фактори [43, с.4].

Таким чином, схожість причин, умов, ролей, наслідків дозволяє зробити висновок про синонімічність понять «булінг» та «мобінг». Така позиція відображена у дисертації М. Павленко ««Психологічні особливості

запобігання мобінгу серед учнів середніх класів», предметом которой является мобинг в образовательном пространстве школы [43, с.4].

Ми також поділяємо такий науковий підхід, з погляду якого булінг і мобінг – синонімічні поняття, суттю яких є фізичне та психологічне цькування особистості, а значить, що при аналізі насильницької поведінки у закладах освіти поняття «мобінг» можна використовувати на рівні з поняттям «булінг».

Наша позиція ґрунтується на: 1) етимологічному аналізі слів «булінг» та «мобінг», проведеного М. Павленко. Наголошуючи на тому, що в наукових дослідженнях дані поняття використовуються як синоніми, вчена дійшла висновку, що термін «мобінг» популярний у скандинавських країнах, а «булінг» - в англomовних країнах. Також вчена вказує на те, що в міжнародному дискурсі поширене поняття «булінг», що пояснюється статусом англійської мови та розвитком досліджень цього явища саме в англomовних країнах [43, с.35]; 2) аналізі теоретико-методологічних підходів, які не дозволили нам виявити хоча б одну відмінність між феноменами булінгу та мобінгу.

Твердження того, що мобінг – це цькування у сфері трудових відносин, у відомих наукових працях, на наш погляд, обґрунтовано недостатньо. Поняття «мобінг» не єдиним синонімом поняття «булінг». Як зазначають Л. Шатирко и О. Мойзріст, «В якості синонімів булінгу нерідко розглядалися фізичний або психологічний терор, залякування, цькування, приниження, націлені на те, щоби викликати в іншого страх, свідомо доставити страждання і дискомфорт і тим самим підпорядкувати його собі. У випадку булінгу насильство носить тривалий, систематичний характер і здійснюється у відношенні людини, нездатної захистити себе в обставинах, що склалися» [58, с.7].

На основі аналізу досліджень провідних вчених І. Пивоварчик та Ю. Шамбура описали рольову структуру булінгу і виявили такі ролі: жертва, якого обирають для цькування; булери, які які систематично переслідують і

знущаються з жертви; помічники булерів, які беруть участь у діях булерів; пасивні прибічники, підтримають булерів, але не беруть участь; сторонні спостерігачі, які вважають правильним не втручатися за принципом «моя хата з краю»; пасивні захисники, які приховано засуджують булера; активні захисники, які відкрито засуджують булера і намагаються допомогти жертві [44].

До цікавих висновків дійшла К. Кленіна, яка досліджувала ціннісні орієнтації учасників булінгу, а саме, що ціннісні орієнтації активних та пасивних учасників булінгу збігаються. І для тих, і для інших важливе значення має високий соціальний статус, який для перших пов'язаний з керуванням людьми, а для других – з повагою «значних інших». Для жертв та свідків загальною ціннісною орієнтацією є «допомога та милосердя до інших». Тому перші не озлобляються на весь світ, а другі співчують першим [22].

А. Корнійченко відзначає, що окрім «традиційних» жертв, існують такі групи здобувачів освіти, які відрізняються змішаною девіантною поведінкою - провокуючі жертви, переслідувачі-жертви або агресивні жертви. Такі особи не тільки стають об'єктом агресії інших, але й самі виявляють агресію. Головною особливістю їх поведінки є комбінація тривоги, агресивності, емоційної невірноваженості» [26, с.47].

1.3. Основні теоретико-методологічні підходи до дослідження соціально-психологічних чинників булінгу (мобінгу) у закладах освіти

Основні положення сучасних теорій насильства спираються дослідження Е. Фромма, З. Фрейда, Е. Дюркгейма, К. Юнга, Г. Тарда та багатьох інших.

У науковій літературі основні теорії насильства класифіковані за трьома категоріями, залежно від застосовуваного підходу: соціально-

психологічного, соціокультурного та міжособистісного. Предметом дослідження у межах соціально-психологічного підходу є чинники соціального навчання та соціальні ролі. Останні формуються внаслідок досвіду та сімейного виховання. З погляду соціокультурного підходу насильство залежить від соціальних чинників, зокрема, від соціальних структур, культурних норм і цінностей суспільства, характеру сімейних відносин. У контексті міжособистісних теорій чинником насильства вважаються психологічні риси особистості, такі як агресивність, низька самооцінка, тривожність тощо.

Психологічні, соціо-біологічні та соціал-дарвіністські теорії, що пояснюють насильство природою людини, вказують на те, що людину до насильства підштовхують вроджені схильності, інстинкти.

Психопатологічна теорія, теорія циклічності насильства, соціального навчання створені на основі індивідуально-психологічного підходу. Відповідно до психопатологічної теорії, представниками якої є А. Розенбаум, Д. Дуттон, З. Гарт, Д. Хоталінг, Д. Цукерман, причинами агресивної поведінки деяких індивідів є психічні хвороби, розлади особистості та інші психічні розлади. Ця теорія була корисною у визначенні характерних психологічних особливостей агресора і жертви, проте вона виявилася малоефективною в ході визначення хоча б одного психічного розладу, який був виявлений тільки у агресора, або у жертви, а також особливих особистісних рис, які були б причиною сімейного насильства. Таким чином, і гвалтівник, і жертва мають ті самі особистісні риси: низьку самооцінку, характер психологічної травми, перенесеної в дитинстві через насильство з боку батьків, невміння брати на себе відповідальність (неасертивністю) та ін.

Крім того, ця теорія не враховує те, що серед агресорів є чимало психічно здорових особистостей, а серед психічно нездорових чимало людей із низьким рівнем агресивності.

Суть теорії циклічності насильства у цьому, що насильство, як модель поведінки, передається з покоління до покоління. Діти, які зростають у сім'ї, де насильство застосовується систематично, надалі відтворюють відповідну модель поведінки у своїх міжособистісних відносинах, у школі та власній сім'ї.

Теорія соціального навчання О. Бандури пояснює, як засвоюється і підтримується агресивна поведінка, коли індивід стає учасником чи свідком подібних ситуацій. Також наголошується на ролі суспільства, від якої залежить рівень агресії в суспільстві.

Думка про те, що агресивний стиль виховання впливає на підвищення рівня агресії, підтримують й інші вчені-психологи. Вплив виховання, що відрізняється агресивним стилем, на відтворення агресії у дорослому віці, Р. Гелес обґрунтовує наступними факторами:

- діти, які є об'єктом насильства в сім'ї, вважають, що насильство – це ефективний спосіб досягнення цілей і тому використовуватимуть його у своїх відносинах з іншими людьми;
- зазнаючи насильства від батьків, діти починають їх уникати, і таким чином вони обмежують свою можливість соціалізуватися.

В рамках третього підходу вивчаються форми насильства, способи вирішення конфліктів у сім'ї, особливості процесу взаємодії учасників ситуації насильства. З погляду цього підходу насильство має ширший зміст, ніж просто фізичне насильство. Йдеться про обмеження не лише фізичних, а й моральних, моральних, духовних можливостей людини. Тобто будь-яке обмеження свободи є насильством.

Великий внесок у створення теоретико-методологічних основ дослідження булінгу (мобінгу) зробили Д. Ольвеус, К. Лоренц, П. Хайнеман, Х. Лейман та ін. Особливо слід зазначити австрійського вченого К. Лоренца, наукові праці якого відкрили новий напрямок у галузі дослідження психіки та поведінки тварин. Ці проблеми завжди залучали вчених, філософів та натуралістів, проте активно вони стали досліджуватися

наприкінці XIX століття у рамках зоопсихології. Так з'явилася самостійна наука етологія (у перекладі з грецької «етос» - поведінка, характер).

У своїй відомій роботі «Агресія», К. Лоренц дійшов висновку, що груповий напад є фактором, який оголює у маленьких тварин інстинктивну сміливість для нападу на більшу тварину або захисту від загроз.

У 60-х роках XX століття явище групового цькування в дитячому колективі вивчав шведський лікар П. Хайнеманн, який у своїй статті, що вийшла у світ у журналі «Liberal Debatt», вперше використав поняття мобінгу для опису жорстокого поводження одних дітей по відношенню до інших дітей, яке назвав груповим процесом [43, с.35].

У 1984 р. вчені Г. Лейманн та А. Густафссон на основі емпіричного дослідження на робочих місцях у Швеції описали явище мобінгу у трудових відносинах. Як зазначав Г. Лейман, поняття мобінгу він використовує для аналізу та опису психологічних особливостей міжособистісних відносин, що складаються між працівником та роботодавцем, які стосуються виконання трудових обов'язків. Результати дослідження були опубліковані у вигляді монографії під назвою «Мобінг, переслідування на роботі», в якій він дав визначення мобінгу: «психологічний тиск на робочому місці, що проявляється у цькуваннях, підсиджуванні, чварах, плітках, хамстві, інтригах, емоційному насильстві, а також сексуальному домаганні» [43, с.38].

Німецький вчений К. Колодій визначив п'ять сфер, так звані, зони мобінгу, в яких можуть відбуватися відповідні дії. Це комунікативні нападки, зокрема, наприклад, звернення на підвищених тонах, перебивання співрозмовника, психологічне переслідування в усній, письмовій та телефонній формах. Перешкоджання соціальним відносинам жертви, зокрема, у побуті та на роботі. Підлив соціального, зокрема професійного, авторитету поширенням чуток і пліток про спосіб життя жертви. Ігнорування у ролі працівника, наприклад, демонстративно не доручаючи завдань, чи, навпаки, ставити завдання, які не можна здійснити. Як

результат всього вищезгаданого, заподіяння шкоди фізичному та психічному здоров'ю [25, с.265].

Більшість психологічних та соціологічних теорій, що пояснюють суть булінга (мобінгу) підкреслюють роль спільності поглядів та емоцій. Це зрозуміло, оскільки спільність це основний принцип соціального життя людей. Вчених цікавлять емоційні відносини між людьми, які мають спільні погляди на якусь проблему. У цій ситуації (булінгу, мобінгу) йдеться про об'єднання людей, яких пов'язують негативні емоції стосовно жертви. Враховуючи груповий характер процесу булінга (мобінгу), можна припустити, що не кожен учасник групового цькування, будучи на самоті, поведився б так, як поводить, об'єднавшись з іншими кривдниками. На думку німецького філософа та соціолога Г. Зіммеля, «...група, як ціле, може вступати у антагоністичні стосунки з деякою зовнішньою силою, тому що це укріплює зв'язок між членами групи, посилюючи їх злагожденість в усвідомленні їхньої дії» [63, с.27].

У концепції фрустрації Д. Доларда та Міллера пояснюються причини агресивних та насильницьких дій мобера. Коли вони виникає труднощі у досягненні мети, рівень їхньої агресивності підвищується. «Даний процес також спричиняє відчуття несправедливості, що часто веде до наростання гніву та, в свою чергу, до прояву агресії, що слугує підтвердженням того, що у осіб, які реагують агресивно, можуть бути наявні проблеми зі здатністю оцінювати себе, рівнем домагань та сприйняттям власного «Я» в цілому» [43, с45].

Дослідження соціально-психологічних чинників булінгу (мобінгу) у закладах освіти спирається як на психологічні, так і на соціологічні теорії.

Теорія структурного функціоналізму Т. Парсонса включає чотири функціональних принципів, які лежать в основі будь-якої системи соціальної дії. Таким чином, у рамках цієї теорії булінг представлений у вигляді системи, в структуру якої входять чотири дрібніші підсистеми. Однією з таких підсистем є адаптація, суть якої в тому, що індивіди

адаптуються до середовища, в якому розвивається ситуація булінгу і складаються певні соціальні зв'язки, властиві підлітковим співтовариствам. Наступна підсистема - цілепокладання, яке спрямоване на пошук мотивації появи булінгу та його підтримки серед підлітків. Так, К. Плутніцька досліджувала мотиви булінгу і дійшла висновку, що вони можуть бути різними, проте провідним мотивом булера є «прагнення до самоствердження і підвищення власної самооцінки коштом уразливої особи, дискредитації жертви в очах однолітків» [46, с. 79]. М. Павленко, описала основні ознаки поведінки мобера: «інтерпретація ситуації, постановка цілей та критерії оцінки вибору стратегії вирішення ситуації». Так, концепція соціального навчання О. Бандури аналізує проблему інтерпретації ситуації, в якій виникає агресивна та насильницька поведінка моберів. [43, с. 45].

Ще одна підсистема – інтеграція, її роль полягає у залученні до процесу булінгу, в якому кожен учасник виконує свою певну функцію.

Т. Парсонс вважає, що найважливішими механізмами, що встановлюють рівновагу в соціальних системах, є соціальний контроль і соціалізація.

Теорія структурного функціоналізму дозволила сформулювати абстрактну теорію систем, відповідно до якої кожна система повинна виконувати функції адаптації, цілепокладання, інтеграції та латентності. Як вважають теоретики структурного функціоналізму, будь-яка соціальна система у своїй основі містить цінності, норми поведінки та соціальні настанови, визнані більшістю. Функціонування системи залежить від процесу соціалізації. А соціальний контроль регулює форми та моделі поведінки, що відхиляється від норми.

Виходячи з цього, булінг з'являється і розвивається там, де соціальний контроль не виконує свою функцію, в основному через причини, пов'язані розбалансуванням різних соціальних інститутів.

Ще одна теорія, яку також доцільно розглянути з метою нашого дослідження це теорія про дисфункції та нонфункції Р. Мертонна. Відповідно до цієї теорії, при розгляді процесу появи та розвитку булінгу необхідно звернути увагу на норми та правила поведінки, поширені серед підлітків, які впливають на процес формування особистісних та соціальних якостей індивідів.

Як і будь-який інший теоретико-методологічний підхід, структурно-функціональний підхід має як переваги, так і недоліки. Зокрема, структурно-функціональний аналіз щодо булінгу у підлітковому середовищі методологічно орієнтовано на статичність даного явища. Ще одним мінусом структурно-функціонального аналізу є недостатність пояснювальної аргументації під час розгляду конфліктів серед підлітків.

І все-таки слід визнати теоретичну та практичну корисність структурно-функціонального аналізу для вивчення булінгу (мобінгу).

Ще одна соціологічна теорія, що дозволяє розкрити соціальні аспекти булінгу, це теорія символічного інтеракціонізму. Дж. Герберт Мід і Ч. Кулі у своїй теорії «самості» довели, що булінг як соціальне явище формується в умовах, у яких соціальне середовище конкретної особистості протидіє її розвитку. У ході соціологічних досліджень процесу взаємодії підлітків слід також враховувати, що символічний інтеракціонізм відображає безліч наукових гіпотез, що розвиваються в рамках психологічного біхевіоризму та філософії прагматизму.

Дж. Г. Мід вважає, як і суспільство, і окремих індивід розвиваються внаслідок міжінституційної взаємодії. Позитивне значення теорії символічного інтеракціонізму у тому, що вона розкриває закономірності та механізми формування особливостей особистості процесі булінга. Відкриває можливості для прогнозування та профілактики негативних наслідків булінгу як небезпечного соціального явища.

Описані Дж. Мідом етапи процесу соціалізації дозволяють уточнити основні стадії адаптації підлітків до булінгу: стадії імітації, прийняття

соціальних ролей, розігрування колективних ролей. На стадії імітації імітуються характер та типові особливості підліткової взаємодії у процесі розгортання ситуації булінга. У ході стадії прийняття соціальних ролей підлітки відтворюють ролі значних та авторитетних представників спільноти. У процесі стадії розігрування колективних ролей ролі та статуси учасників булінг-ситуації впорядковуються.

В цілому, оцінюючи корисність інтеракціоністського підходу для дослідження булінгу (мобінгу) можна зробити висновок, що в його рамках вивчення булінг-ситуації визначається характером конкретного підліткового середовища.

Наступна соціологічна теорія, яка буде нами розглянута, теорія раціонального вибору, завдяки якій можна зрозуміти, чому підлітки, на яких не чиниться жодного тиску, сприймають норми та зразки поведінки, які самі не схвалюють.

Відповідно до теорії раціонального вибору на вибір моделей поведінки підлітків впливає їх соціальне оточення. Теорія пояснює, що підлітки добровільно відтворюють ті норми та моделі поведінки, які для них вигідніші.

У межах феноменологічної соціології, яскравими представниками якої є А. Шюц, П. Бергер і Т. Лукман, булінг досліджується з погляду життєвого світу суб'єкта, як індивід сприймає соціум. Дана методологія має великий аналітичний потенціал, оскільки враховує інституціоналізацію та легітимацію булінгу. Позиція соціального конструктивізму у тому, що булінг - це соціальний феномен, формований його учасниками.

Як вважають П. Бергер і Т. Лукман, над діяльністю індивідів стоять дві системи соціального контролю, один із них первинний, інший – вторинний. Враховуючи динаміку поширення булінгу серед підлітків, важливим для соціологічного пояснення цього феномену є дослідження механізмів соціального контролю.

Ще одна теорія, на яку, на нашу думку, також слід звернути увагу, теорія соціального контролю Т. Хірші, згідно з якою, булінг розвивається там, де форми контролю, такі як прихильність, включеність і переконання, перестають функціонувати.

Висновки до розділу 1

Аналіз наукових праць, присвячених булінгу, показує, що, в основному, проблеми булінгу досліджуються в психологічних і юридичних науках. В цілому, всі автори, незалежно від напрямку дослідження, сходяться на тому, що основними причинами булінгу є психологічні, соціальні, економічні та внутрішньошкільні причини. Також на булінг впливають ЗМІ та соціальні мережі.

Основними проблемами, які перебувають у центрі дослідницького інтересу вчених, які займаються вивченням булінгу, є такі: методи протидії кібербулінгу та формування у молодих людей навичок долати кіберагресію; вплив національного, вікового та гендерного факторів на розвиток булінг-ситуації; зростання популярності серед підлітків булінга, пов'язаного з непрямыми формами цькування, наприклад, з поширенням чуток, пліток та ін. Деякі зарубіжні дослідники виявили зв'язок між соціально-економічним становищем жертви та процесами віктимізації та стигматизації.

На основі етимологічного аналізу слів і розгляду існуючих теоретико-методологічних підходів зроблено висновок про те, що булінг і мобінг – синонімічні поняття, суттю яких є фізичне та психологічне цькування особистості, а значить, що при аналізі насильницької поведінки у закладах освіти поняття «мобінг» можна використовувати на рівні з поняттям «булінг».

Дослідження понятійно-категоріального апарату показало, що близькими до поняття булінгу є поняття агресії та насильства.

Як видно з аналізу теоретико-методологічних підходів до вивчення булінгу, і психологічні, і соціологічні теорії багато уваги приділяють структурі булінгу. Аналізуються поведінка, мотиви, причини, психологічні характеристики учасників булінгу: жертви, переслідувача, спостерігачів, активних та пасивних, захисників та ін.

Про те, які саме та як психологічні та соціальні причини впливають на булінг, у наступному розділі.

РОЗДІЛ 2.

БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Даний розділ присвячено розгляду булінгу як соціально-психологічного феномену, та інших видів агресії в суспільстві. Обґрунтовується думка про те, що головним суб'єктом булінгу в освітньому просторі є не заклади освіти, а суспільство в цілому. Аналізуються психологічні та соціальні чинники булінгу в закладі освіти.

2.1. Булінг (мобінг) та інші види агресії в суспільстві

Сучасний світ стає все більш жорстокішим, про що свідчить зростання таких негативних явищ серед молоді, як булінг, кібербулінг, насильство, агресивний терор тощо. Така ситуація не може не турбувати громадськість і не викликати підвищеної уваги до цієї проблеми.

У психологічній науці під поняттям агресивності розуміється вроджена та стійка риса особистості, яка проявляється у готовності до агресивної поведінки, спрямованої на задоволення своїх потреб. Психологи аналізують агресивність як і позитивному, і у негативному сенсі. Позитив вони вбачають у тому, що агресивність підтверджує активність особистості, її потенціал у боротьбі за виживання, вирішення проблем. Негатив, з їхньої точки зору, проявляється в тому, що особистість зазнає складнощів із соціальною адаптацією (яка передбачає дотримання громадських норм і правил), комунікацією. Внаслідок цього виникають конфлікти з іншими людьми.

На те, що агресивність може проявлятися як у позитивному, так і в негативному аспекті, звернув увагу відомий німецький соціальний психолог, психоаналітик, соціолог Еріх Фромм. Він описав дві форми агресії. Доброякісна агресія спрямована на збереження життя та біологічну адаптацію. Функцією цього виду агресії є захист, захисна реакція на загрозу.

На думку Е. Фромма, доброякісна агресія має генетичний механізм. Що стосується злоякісної агресії, то вона не сприяє біологічній адаптації [27, с.15].

Пасивна агресія проявляється через непрямі висловлювання агресивності за допомогою неявних образ, відмовою виконувати прохання, недоброзичливим настроєм. Деякі зарубіжні дослідники назвали пасивну агресію «токсичної поведінкою». Автором поняття «пасивна агресія» є американський полковник армії США, військовий психіатр Вільям Менінгер. Він описав ситуації часів Другої світової війни, коли солдати саботували накази, виявляли уразливість та пригніченість.

Як відомо, агресія стала об'єктом вивчення Зигмунда Фрейда та Фредеріка Перлза. На думку Фрейда, пасивна агресія виникає, оскільки свідомість витісняє гнів як погану емоцію у область несвідомого. У розумінні Перлза цей процес можна порівняти із травленням. Для засвоєння нових емоцій та досвіду людина має переробляти їх як їжу. У такий спосіб проявляється агресія. В іншому випадку може бути завдано шкоди психіці людини. Хоча деякі дослідники вважають це твердження неоднозначним, слід визнати, що придушення відкритої агресії призведе до пасивної агресії. Це характерно, наприклад, для міжособистісних відносин, одне із учасників яких є авторитарної особистістю.

Пасивна агресія проявляється через непрямі висловлювання агресивності за допомогою неявних образ, відмовою виконувати прохання, недоброзичливим настроєм. Деякі зарубіжні дослідники назвали пасивну агресію «токсичної поведінкою». Автором поняття «пасивна агресія» є американський полковник армії США, військовий психіатр Вільям Менінгер. Він описав ситуації часів Другої світової війни, коли солдати саботували накази, виявляли уразливість та пригніченість.

Як відомо, агресія стала об'єктом вивчення Зигмунда Фрейда та Фредеріка Перлза. На думку Фрейда, пасивна агресія виникає, оскільки свідомість витісняє гнів як погану емоцію у область несвідомого. У

розумінні Перзла цей процес можна порівняти із травленням. Для засвоєння нових емоцій та досвіду людина має переробляти їх як їжу. У такий спосіб проявляється агресія. В іншому випадку може бути завдано шкоди психіці людини. Хоча деякі дослідники вважають це твердження неоднозначним, слід визнати, що придушення відкритої агресії призведе до пасивної агресії. Це характерно, наприклад, для міжособистісних відносин, один із учасників яких є авторитарної особистістю.

М. Павленко, досліджуючи природу та сутність шкільного насильства, як соціально-психологічного явища, зазначає, що його характерною особливістю є дії (фізичні чи психологічні) однієї людини, спрямовані на іншу людину. Результатом цих дій може бути шкода фізичному та психологічному здоров'ю жертви [43, с.55].

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) у лютому 2021 р. провів дослідження в Україні з метою вивчення ситуації у сфері дитячого насильства у закладах освіти. З'ясувалося, що 67% українських претендентів на освіту стикалися з булінгом за останні два-три місяці, з них 32,4% вважають себе його жертвами в закладах освіти. 44% опитаних школярів ігнорують ситуації булінгу, віддаючи перевагу ролі спостерігача [51].

За даними Міністерства освіти і науки України, близько 53% учнів тією чи іншою мірою знайомі із ситуацією булінгу. Проте лише половина з них повідомили про це батькам чи вчителям [3]. Це можна пояснити, очевидно, по-перше, тим, що діти бояться широкого розголосу, засудження та ускладнення ситуації, і, по-друге, низьким рівнем довіри між дітьми та батьками/вчителями.

Як відмітила заступниця міністра освіти та науки України Євгенія Смірнова, «Булінг - не нове явище, але багато років наше суспільство ігнорувало його, применшуючи, не помічаючи вплив цькування в школах між дітьми або щодо дітей зі сторони працівників школи. Нам не вистачало розуміння того, що це таке, і як це у перспективі негативно, травматично може впливати на формування особистості. Кожен із нас повноцінно

розвивається тільки тоді, коли відчуває себе фізично та психологічно у безпеці. За часів мого навчання в школі булінг також був, але ніхто не давав цьому чіткого визначення і не вживав дії щодо запобігання» [3].

Необхідність боротьби з булінгом відображена в українському законодавстві. Так, у грудні 2018 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» № 2657–VIII, у якому булінгу було наведено таке визначення: «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [50]. У тому ж році Міністерство освіти і науки України (МОН) випустило «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству», в яких пропонується низка заходів, спрямованих на зниження рівня розвитку булінгу в освітніх закладах.

Можна сказати, що цей закон відкрив нову сторінку у правозастосовчій діяльності, пов'язаній із протидією булінгу. Позитивним моментом є те, що боротьба з булінгом із кабінетів керівництва шкіл перемістилася до зали суду. Так, за даними «Єдиного державного реєстру судових рішень, станом на кінець грудня 2019 року в Україні було розглянуто 310 справ про вчинення булінгу, а на кінець грудня 2020 року – 766 справ» [26, с.18]. Такі дані свідчать, що статистика подібних правопорушень протягом року подвоїлася, отже, можна дійти висновку про зростання рішучості суспільства у питанні боротьби з таким негативним суспільним явищем, як булінг.

А у 2019 р. у Верховній Раді було зареєстровано кілька законопроектів, автори яких запропонували свої способи боротьби з мобінгом.

У жовтні 2024 р. Міністерство освіти і науки України оголосило про впровадження нової опції, завдяки якій учасники освітнього процесу отримали можливість швидко повідомити випадки булінгу. Для цього їм необхідно лише заповнити коротку анкету і надіслати електронну скаргу.

Розглянемо види та форми булінгу та інших форм насильства в освітньому середовищі. Дослідники, зокрема, Б. Логвиненко, С. Ігнатов виділяють дві основні форми булінгу: фізичну та психологічну (емоційну). Фізична форма проявляється у діях фізичного характеру: штовхання, кусання, щипання, підніжки, побиття та ін. Небезпека цієї форми полягає в тому, що жертві може бути завдано фізичної шкоди.

Психологічна форма проявляється у діях стосовно жертви, метою яких є негативний вплив на емоційну сферу особистості. Такими діями слід вважати приниження, зокрема у присутності інших, образу, висміювання, остракізм та інших.

Продовжуючи обговорення цього питання, слід зазначити, що серед дослідників немає однастайності щодо те, що слід вважати формами, а що видами булінга. Те, що одні називають формою, інші вважають видом. Так, наприклад, А. Джуська та В. Джуський описують фізичний та психологічний види, додаючи до них ще сексуальний та економічний [16, с.29]. На думку С. Поляруша, формами булінгу є: фізична, словесна, соціальна, письмова форма, кібербулінг [47, с.211].

На думку А. О'Моор і Б. Хіллері, шкільне цькування відрізняється такими особливостями: шкільне цькування з'являється у старшому дошкільному віці; до 3-6 класів кількість випадків цькування збільшується, після піку знижується; часто у ролі ініціаторів виступають вчителі, особливо у старших класах; для хлопчиків, в основному, характерне фізичне насильство, для дівчаток - психологічне та вербальне; жертвою цькування може стати будь-який школяр, незалежно від статі; кількість випадків вербального цькування з віком не зменшується, у підлітковому віці вона набуває регулярного характеру; відмінні риси дитини є однією з основних

причин цькування; дорослішаючи, діти стають більш жорстокими та менш схильними до емпатії по відношенню до жертви [43, с.50].

Розвиток Інтернету та привабливість соціальних мереж для підлітків стали причиною появи нових форм правопорушень, у тому числі онлайн-булінгу або кібербулінгу. Причому кібербулінг стає дедалі популярнішим. Синонімами кібербулінгу є «кібер-мобінг», «електронне знущання», «електронний булінг», «соціальна онлайн-жорстокість», «цифрова агресія», «онлайн-булінг».

Так, за даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та Спеціальної представниці Генерального секретаря ООН з питань насильства щодо дітей, «третина молодих людей у 30 країнах світу стають жертвами онлайн-булінгу, а кожна п'ята молода людина змушена була пропускати заняття в школі через кібербулінг та насильство. В Україні 29% опитаних підлітків були жертвами онлайн-булінгу, а 16% були змушені пропускати через це шкільні заняття» [42]. 75% опитаних респондентів повідомили, що «найчастіше онлайн-булінг трапляється в соціальних мережах, зокрема у Facebook, Instagram, Snapchat і Twitter». Серед українських підлітків онлайн-булінгу зазнали 29% від числа опитаних. Для 16% це спричинило пропуск шкільних занять [42].

У молоду історію кібербулінгу увійшов випадок з американським підлітком Гісланом Раза, який зняв про себе жартівливе відео з використанням сюжетів із фільму «Зоряні війни. Однокласники підлітка без його дозволу розмістили відео в інтернеті, де воно зібрало мільйонні перегляди. У 2004 р. в Інтернеті було створено сайт, на якому було розміщено це відео, інші відеоматеріали, присвячені знаменитому фільму. Сайт отримав небачену популярність, на нього підписалося 76 млн користувачів, а відео з Гісланом Раза став найпопулярнішим файлом 2004 р. Підліток отримав прізвисько «дитина зоряних війн». Все це призвело до психологічної травми та необхідності у консультації психіатрів [14, с.27].

А ось один із численних випадків, що мали місце в українському освітньому просторі. Жертвою кібербулінгу стала учениця 8 класу однієї зі шкіл Скадовського району Херсонської області. Причиною стала ворожість частини класу до дівчинки, яка приїхала до села 3 роки тому, лише через те, що вона не місцева. В Інстаграм було створено сторінку, на якій однокласники розміщували її фотографії, зроблені незаконним способом (приховано та без дозволу) із нецензурними коментарями. За заявою керівництва школи, поліція провела розслідування, в результаті якого факт кібербулінгу підтвердився [55].

Як вважає Є. Гіденко, «Кібербулінг варто визначати новою формою агресії, за якої насильницькі дії здійснюються для роздратування, заподіяння шкоди або приниження людини за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів: мобільних телефонів, електронної пошти, соціальної мережі. І навчальний процес, і вільний час молоді нині відбувається здебільшого у формі інформаційно-комунікаційних технологій» [14, с.26]. (Гіденко.... С. 26).

Насильство в кіберпросторі проявляється різними способами: зламування електронної пошти та отримання доступу до особистої інформації; публікація компрометуючих фотографій та відео без дозволу осіб, яких сфотографували або записали на відео; цькування людини в соціальних мережах, у тому числі поширенням недостовірної інформації або інформації про спосіб життя людини та багато іншого. Оскільки всі подібні дії здійснюються з метою емоційного травмування людини, Л. Найденова вважає, що всі такі психологічні небезпеки в інтернет-середовищі відповідають основним критеріям булінгу, який характеризується умисністю, тривалістю-повторюваністю та нерівністю [38, с.150]. (Найденова Кібербулінг.... С. 150.)

Особливостями кібербулінгу є те, що він не має годинного та географічного обмеження. Це виявляється в тому, що кібербулер отримує можливість переслідувати жертву в будь-який час за допомогою сучасних

засобів, таких як електронна пошта мобільний телефон, месенджери та інше. Поширення інформації про жертву відбувається без обмеження аудиторії. Можливість анонімності підштовхує буллера до незаконних дій, наприклад, погрожуючи та залякуючи жертву.

Виявити кіберболера досить складно, крім того, законодавством не передбачено відповідальності кібер-кривдника.

Деякі дослідники порівнюють ознаки кібербулінгу з ознаками звичайного булінгу. Проте, з погляду, кібербулінг це різновид булінга.

Те, що кібербулінг є новою формою насильства, є причиною того, що поки що цей феномен мало вивчений. У деяких дослідженнях, присвячених вивченню соціальних факторів булінгу, доводиться, що частота випадків кібербулінгу залежить від соціально-психологічного клімату в суспільстві.

Є. Гіденко вивчив психологічні особливості кібербулінгу, яким слід зарахувати «високу проникність, швидкість поширення інформації, широту аудиторії, використання технічних засобів зв'язку, відсутність безпосереднього міжособистісного контакту, цілеспрямованість тероризування, агресивну насильницьку поведінку ініціатора цькування, втрату об'єктом знущань контролю над ситуацією, анонімність агресора» [14, с.27].

2.2. Психологічні чинники виникнення булінгу та протистояння йому в освітньому середовищі

Як вважає доктор юридичних наук О. Гумін, «Небезпека психічного насильства полягає в тому, що воно спрямовано не тільки щодо обмеження прав і свобод людини, але й суттєво принижує її честь і гідність, призводить до фізичних і моральних страждань, а також викликає стрес, фрустрацію, психічні неврози, та психічні захворювання. Психічне насильство вносить руйнівний вплив на соціалізацію особистості, її зв'язки і відносини в сім'ї,

серед родичів та колег по роботі. Воно виступає ефективним засобом щодо маніпуляції свідомості і поведінки людини» [14, с.86]. Одним з видів такого насильства є булінг.

Як справедливо зазначає К. Максьом, психологи і фізіологи вважають булінг «характерною рисою перехідного віку, що виникає в результаті зміни гормонального фону, розвитку когнітивних процесів, інтелекту і здібностей» [34, с.42].

Аналіз наукової літератури показує, що багато авторів бачать причини булінгу у зовнішніх факторах та особистісних факторах самих дітей. До зовнішніх вони відносять ситуацію взаємодії, соціально-демографічні особливості однокласників, поведінку дорослих. На думку деяких учених, основними причинами булінгу є такі обставини: у дитини немає друзів; у колі її спілкування немає тих, хто міг би її захистити; не складаються відносини із групою ровесників. Також булінг детермінований біологічними факторами, а саме, інстинктами, зокрема, за З. Фрейдом, потяг до агресії впливає на поведінку людини [30, с.185].

О. Літвінова пропонує свою схему соціально-психологічних чинників булінгу. Вона поділяє їх на зовнішні - соціальне оточення (сім'я, друзі), положення в шкільному колективі та внутрішні – самооцінка, віктимність, рівень толерантності, агресивність [30, с.185].

О. Юрчик проаналізувала психологічний зміст поняття «шкільне насильство», досліджувала методологічні підходи до проведення психологічної профілактики шкільного насильства серед молодших школярів. Автор розглядає проблему шкільного насильства як соціально-психологічне явище в умовах освітнього простору, у процесі якого завдається шкоди здоров'ю дитини. Ознаками шкільного насильства є тривалість та систематичність. Воно здійснюється внаслідок навмисних дій. Права та свободи дитини порушуються.

Психологічними факторами шкільного насильства, за О. Юрчиком, є агресивна поведінка особистості, яка може бути спрямована і на себе, і на

іншого; мотиви агресії; проблеми у розвитку емоційної сфери дитини, зокрема, тривожність, емоційна нестійкість та інші. В ситуації агресії один із учасників провокує її, а інший, жертва, відчуває почуття невпевненості, тривоги, погіршення результатів навчання тощо [61, с.8].

Безумовно, що з найважливіших причин розвитку ситуації булінга є психологічні характеристики її учасників. Особливий інтерес у зв'язку з цим викликає думка Д. Ольвеуса, який описав психологічні характеристики потенційної жертви цькування: «дитина зазвичай тиха, обережна та чутлива, її легко засмутити; може бути особливо незахищеною через низьку впевненість в собі та страждати з причини низької самооцінки; часто має мало друзів та перебуває у соціальній ізоляції; може боятися, що їй можуть завдати шкоди; може страждати від тривожності та пригнічення; фізично може бути менш сильною або менш розвинутою, ніж більшість однолітків (це особливо важливо для хлопчиків); вважає, що їй легше проводити час із дорослими (батьками, вчителями, тренерами), ніж з однолітками» [43, с.73].

Н. Прібіткова описала такі характеристики типових жертв булінгу: вони полохливі, вразливі, замкнуті й сором'язливі; вони часто тривожні, невпевнені у собі, нещасні й мають низьку самооцінку; вони схильні до депресії й часто думають про самогубство; якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабкішими за своїх ровесників [48, с. 59].

Ці висновки підтверджуються судовою практикою. Так, О. Корнійченко проаналізувала конкретні судові справи, які містяться в Єдиному державному реєстрі судових рішень та виявила, що основною причиною булінгу є риси, що відрізняють одних учасників освітнього процесу від інших. А саме: зовнішній вигляд (булер може бути «невдоволений» зростанням жертви, вагою, національністю, фізичними даними та ін.); успішність у навчальному процесі; матеріальне становище; характер (скромність, інтровертність, сором'язливість, боязкість, або ж, навпаки, агресивність, тривожність тощо) [26, с.48].

На думку Н. Прібиткової, такі характеристики і провокують булінг, і є його наслідками. Оскільки булінг, по суті, для жертви є причиною ряду психологічних травм, які не можуть пройти безслідно у її подальшому житті [48, с. 59]. Так, Л. Шатирко, О. Мойзріст вважають, що «Шкільний булінг, маючи різні прояви, часто є латентним для оточуючих процесом, поряд з тим, діти, що зазнали цькування, отримують психологічну травму різного ступеню тяжкості. Незалежно від того, чи мав місце фізичний булінг, чи психологічний - наслідки можуть бути тяжкими, аж до самогубства. Запобігання випадкам шкільного насильства є важливим завданням державного рівня, оскільки жорстоке ставлення до дитини неминуче веде до негативних наслідків» [58, с. 11].

О. Шелевер і В. Фізер підкреслюють, що психологічна травма, джерелом якої є психологічне насильство, є основною загрозою у взаємодії учасників освітнього середовища. Діти, які отримали психологічну травму, втрачають відчуття стабільності та безпеки навколишнього середовища. Вони можуть змінити уявлення про себе та про світ. «Реакція дітей на травматичні події залежить від складності ситуації, віку учнів, їх індивідуально-психологічних і особистісних особливостей, а саме сформованості навичок контролю в кризових обставинах. Критерієм відсутності або наявності цієї загрози буде оцінка захищеності від психологічного насилля всіх учасників освітнього середовища» [59, с. 87].

У жертв булінгу можуть розвинути психологічні розлади, оскільки діти, що зазнали булінгу, відчувають стрес і стають тривожними, схильними до агресії, девіантної поведінки та депресій.

Діти, які пережили психологічну травму, можуть відчувати труднощі з комунікацією, підтримкою стосунків із оточуючими людьми. Психологи вважають, що жертви, які зазнали цькування у дитинстві, можуть стати жертвою булінгу і у дорослому житті, зокрема, у трудових відносинах. Травма, отримана в дитинстві, настільки глибока, що ті, хто її пережив, нерідко не можуть створити сім'ю, досягти професійних успіхів.

Жертви булінга схильні до фізичних і психологічних хвороб, у них виникають серцево-судинні захворювання, безсоння, неврози, розлади харчової поведінки тощо.

Слід зазначити, що пережита булінг-ситуація залишає слід у житті жертви, а й агресора. Він також, як і жертва, має труднощі у спілкуванні, схильність до конфліктів. Насилу зав'язує дружні стосунки. Все це є перешкодою для досягнення високих результатів у професійній діяльності та створення гармонійних стосунків у власній родині.

Обговорюючи питання, які особистісні ресурси школярів можуть допомогти їм подолати труднощі, пов'язані з булінг-ситуацією, психологи називають таким особистісним ресурсом життестійкість.

Створюючи типологію теорій особистості, в основі яких дослідження особистісної риси - життестійкості, американський вчений З. Мадді відзначав важливу роль інформації та емоційного досвіду, які приходять до особистості завдяки взаємодії з навколишнім світом та сприяють її розвитку. Таким чином, робить висновок учений, особистісні якості дано не від народження, а є продуктом взаємодії з навколишнім світом [66, с. 59]. Як вважає А. Коваленкова, «Життестійкість формується та розвивається як інтегральне особистісне утворення, обумовлене комплексом взаємодіючих якостей особистості, як цілісна система взаємовідносин особистості зі світом. Вона є тим необхідним ресурсом, що може сприяти підвищенню фізичного та психічного здоров'я людини, її успішній адаптації у стресових ситуаціях із виходом на рівень трансадаптації, пов'язаної з самодетермінацією та самореалізацією особистості» [24, с. 37].

На погляд О. Чиханцової, життестійкість це «комплексне утворення, що поєднує значущі для особистості цілі та цінності, самоставлення, стильові характеристики поведінки, які детерміновані установками і переконаннями щодо світу, соціального оточення і свого місця в ньому» [57, с. 35].

А. Коваленкова, аналізуючи проблеми життєстійкості, пише, що діти з високим рівнем життєстійкості відчують себе автономною індивідуальністю. Здатні себе контролювати, відрізняються незалежністю та самодостатністю. Такі діти товариські, комунікабельні. Здатні оцінювати дії та слова оточуючих. Відносяться до людей з симпатією, емпатією. Все це говорить про те, що діти, які мають такі якості, мають високий рівень життєстійкості, соціально-психологічної адаптації. У них складаються добрі стосунки із ровесниками. Вони вміють набувати друзів [24, с. 37]. .

Вчені Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України вважають найбільш важливими такі психологічні методи для протидії та профілактики булінгу:

- надати можливість усім учасникам освітнього простору здобути психологічні знання та вміння у сфері комунікацій, для чого необхідно розробити відповідні програми, плани заходів, занять, тренінгів;
- у школах організувати такий соціально-психологічний клімат, завдяки якому кожен учасник шкільного простору матиме змогу отримати підтримку, допомогу, захист;
- у дітях виховувати самосвідомість та самоповагу, почуття власної гідності, високу самооцінку, життєстійкість, що має надати їм більше впевненості у собі та вміння протистояти агресорам;
- взаємодія всіх учасників освітнього простору, тісне співробітництво з сім'ями учнів, надання їм необхідної підтримки;
- мотивування всіх учасників освітнього простору до створення спільних проектів, метою яких є створення сприятливого соціально-психологічного клімату та протидія булінгу;
- навчання учнів навичкам ефективного спілкування, у тому числі вміння вирішувати конфліктні ситуації та будувати доброзичливі міжособистісні відносини;
- психологічна підтримка учасників булінг-ситуації, прищеплення їм навичок розбиратися у своїх та чужих емоціях, навичок емпатії;

- навчання педагогічного складу та батьків розпізнавати ознаки булінгу з метою його попередження [58, с. 11].

Вивчаючи соціально-психологічні причини шкільного булінгу, дослідники наголошують, що «Повноцінний розвиток здібностей людини у школі можливий лише за певних умов. Центральне місце серед них належить якості міжособистісного спілкування та психологічної безпеки в освітньому середовищі. Особливо актуальним є дослідження впливу насильства на особистість у ранньому юнацькому віці, коли формується самосвідомість» [45, с. 99].

Як слушно вважає М. Онопрійчук, «Психологічна безпека освітнього процесу - це стан захищеності школяра від загроз його гідності, душевному благополуччю, шлях до позитивного світосприйняття і ставлення до себе. Від стилю спілкування, що складається між учнем і вчителем залежить самопочуття і активність дитини» [41]. На погляд І. Баєвої, «психологічна безпека - це стан освітнього середовища, вільний від проявів психологічного насильства, який сприяє задоволенню потреб в особистісному спілкуванні, створює референтну значущість середовища та забезпечує психічне здоров'я його учасників» [59, с. 88].

Проте сьогодні дослідники відзначають зниження потенціалу освітнього середовища щодо забезпечення розвитку дітей та їх захисту від негативного впливу.

Як вважають О. Шелевер и В. Фізер, «Особливу небезпеку несуть ті фактори, які мають безпосередній вплив на систему цінностей і ставлення дітей та молоді до соціальних явищ, оточуючих людей і власної особистості. У сучасному суспільстві з'явилися нові агенти соціалізації і нові соціально-психологічні фактори впливу на становлення людини. Все частіше актуалізуються питання психологічного насилля, агресії, булінгу, впливу інформації, яка наносить шкоду здоров'ю і розвитку дітей та породжує деструктивну поведінку» [59, с. 87].

Питання безпеки взагалі, і психологічна безпека освітнього процесу, зокрема, стало займати уми вчених наприкінці ХХ століття. У наявних класифікаціях видів безпеки психологічна безпека сприймається як вид соціальної безпеки, що має такі складові, як тривалість життя, стан психічного здоров'я, громадського здоров'я. Одним із соціальних інститутів суспільства, який бере безпосередню участь у процесі створення системи соціальної безпеки, є школа.

Водночас у науковій літературі зазначається, що дослідження психологічних проблем безпеки стикається з певними труднощами. Так, індійський психолог Д. Рой вважає, що «Хоча наголос робився на створення безпечних шкіл у всьому світі, слово "безпека" в більшості випадків інтерпретувалося як фізична безпека, а дуже важливий аспект психологічної безпеки часто ігнорувався. Саме тут поняття "бути у безпеці" відрізняється від поняття "відчувати себе у безпеці". Важливо розрізняти безпеку та сприйняття безпеки» [67, с. 395].

2.3. Соціальні чинники розвитку булінгу в освітньому середовищі

Булінг (мобінг) має місце у освітніх просторах всіх країнах світу. 6 вересня 2018 року був опублікований новий звіт, за даними якого зазнавали булінгу з боку однолітків у школах або поблизу школи кожний другий учень або учениця віком від 13 до 15 років - приблизно 150 мільйонів дітей у світі [60]. І ця цифра не стоїть на місці. Є булінг і в українському освітньому просторі.

Дослідники соціальної природи булінгу вважають, що більшість причин цього явища є соціальними: «наявність у суспільстві фактично неконтрольованої пропаганди насильства та жорстокості; відсутність реальних дій, спрямованих на підвищення морального добробуту сімей;

незадовільний стан правової культури громадян; відсутність всебічної пропаганди ідей ненасильницького співіснування» [1, с. 216].

На наш погляд, аналіз соціальних причин булінгу слід починати із сім'ї. Розглянемо, як це було на протязі історії людства.

На думку американського психоісторика Ллойда Демоза, вся історія дитинства – це жах. Всю вікову історію людства, він розділив на кілька періодів за критерієм ставлення до дитини:

1. IV ст. н. е. - Інфантицидний стиль. До вбивства дітей ставилися байдуже, основним принципом виховання була жорстокість. Можна сказати, що з дітей знущалися, били, морили голодом, аж до вбивства. І лише 374 року зв. е. вбивство дитини стало визнаватися злочином у Європі.

2. IV-XIII ст. - Стиль залишання. Його характерною особливістю було те, що дітей виховували у монастирях та чужих сім'ях.

3. XIV-XVII ст. - Амбівалентний стиль. У цей період відбувається деяка зміна щодо дитини. З одного боку, її вважають певною істотою, а з іншого боку, право на індивідуальність вона ще не має. Авторитарний стиль виховання не визнає право дитини на власні бажання. Жорстоке ставлення до дитини продовжується.

Наприкінці XVI століття виховання дітей та їх покарання регламентувалося «домобудом», автором якого був монах Сильвестр, духовний наставник Івана Грозного. «...головне завдання батьків - турбота про матеріальне та духовне благополуччя свого чада. Дітей балувати не можна, треба «...страхом рятувати, караючи і повчаючи, а засудивши, побити». Тобто залякати, після чого відшмагати. Однак фізичне покарання було все ж обмежене. Принаймні, дітей можна було бити лише раз на тиждень (на думку Сильвестра – у суботу) та в присутності членів родини» [54, с. 20].

Ю. Суденко описує звичаї, що склалися в навчальних закладах того часу. Різки, якими карали учнів були такою ж шкільною приналежністю як пір'я та чорнило. У сільських та міських школах дітей карали мотузками із

вузлами, ставили у кутку на горох тощо. Батьки вважали це правильним, тому що, на їх погляд, таким чином навчали дітей розуму. В Англії надавали навіть спеціальні послуги з биття дітей, оскільки деякі матері самі не наважувалися бити своїх дітей [54, с. 20].

4. XVIII ст. – нав'язливий стиль, який відомий появою ближчих стосунків між батьками та дітьми. У той же час батьки продовжують маніпулювати емоційною сферою дитини. Погрожують йому всякими неприємностями, наприклад, що його можуть вкрати чужі люди або викрати - чудовиськи.

5. XIX – перша половина XX ст. - Соціалізуючий стиль. Для цього періоду характерне визнання дитини об'єктом навчання та виховання. На зміну фізичному насильству прийшло економічне. Замість того, щоб навчатися, діти були змушені працювати на виробництві. Батьки вважали, що таким чином підготовляли дітей до самостійного життя.

6. Середина XX ст. - Нині - стиль допомоги. Відносини батьків та дітей стають емоційнішими, зусилля батьків спрямовані на індивідуальний всебічний розвиток дитини [54, с. 21-22].

Насильство над дитиною було звичною справою у первісному суспільстві, оскільки вона вважалася власністю батьків. Якщо вбивство дорослої людини було злочином, то вбивство дитини – ні. Згодом ставлення до дитини змінювалося, тілесні покарання ставали вже не такі популярні, як раніше. В результаті гуманістичної пропаганди визнається людська гідність дитини, а ще пізніше, дитині було надано право на вибір свого власного життєвого шляху [54, с. 19].

Як відомо, часто діти калькують поведінку батьків. Як правило, до насильства схильні діти, які вирости у сім'ї, де це є звичайним явищем. Спостерігаючи насильство у своїй сім'ї, і навіть, нерідко, піддаючись йому, такі діти переносять цю практику в освітній простір. Вони ж не вміють вирішувати конфлікти конструктивно, не вміють спілкуватися з однолітками на дружньо-партнерській основі. Тобто, зазнають труднощів у

соціально-психологічній адаптації до шкільного середовища. У найближчому майбутньому, вони будуть дотримуватися такого стилю поведінки у своїй сім'ї, відтворюючи свої соціально-психологічні установки у дітей.

Жертвами булінга стають діти, які виростили у сім'ях з низьким рівнем виховання. Часто це діти з неповних сімей, де вони не мали можливості бачити конструктивні моделі поведінки одного з батьків. Вони не здатні постояти за себе, часто фізично недостатньо розвинені, щоб мати можливість відповісти кривднику

Таким чином, початкові передумови виникнення булінгу формуються в сім'ї, стиль виховання якої може бути і причиною, і умовою булінгу. Проте, доброзичливості та любові діти теж навчаються у сім'ї. Як відомо, виховання дитини залежить від умов конкретної сім'ї. Залежить воно від усіх агентів соціалізації, у тому числі друзів, засобів масової інформації, а останнім часом і від соціальних мереж. І, звичайно ж, від закладів освіти, які встановлюють «зразки поведінки та уточнюють межі допустимої поведінки» [43, с. 56].

Тому, віддаючи дитину до школи, кожен з батьків справедливо розраховує на те, що дитині там буде безпечно і комфортно вчитися, спілкуватися з вчителями та однолітками. Як зазначає М. Павленко, «Головними пріоритетами системи освіти в Україні, є збереження і зміцнення фізичного та морального здоров'я учнівської молоді, виховання у дітей і молоді свідомого та дбайливого ставлення до здоров'я, дотримання принципів здорового способу життя, забезпечення всебічного розвитку людини як найважливіших умов формування освіченої, творчої, культурної, духовної особистості, становлення громадян України» [43, с. 20].

Це гарантує і Закон України № 463-IX «Про повну загальну середню освіту», ст. 21 (п. 1) которого гласит, что «Заклад освіти створює безпечне освітнє середовище з метою забезпечення належних і безпечних умов

навчання, виховання, розвитку учнів, а також формує у них гігієнічні навички та засади здорового способу життя» [19].

Однак у житті так буває не завжди і іноді сягає того, що нездорова атмосфера в шкільному колективі призводить до того, що відвідування школи стає для дитини справжнім випробуванням. Погіршується її фізичний та емоційний стан.

Здається парадоксальним, що у шкільному середовищі діти можуть зазнавати насильства як з боку інших школярів, а й вчителів. Адже саме вони відповідають за створення сприятливого соціально-психологічного клімату у класі та мають бути головним суб'єктом протидії булінгу. Однак, практика говорить про інше. У науковій літературі перераховуються види жорстокого поводження з дітьми, яких допускають вчителі. Дітей принижують, б'ють, при всьому класі обговорюють їх проблеми, зокрема особистого характеру, навантажують надмірним обсягом завдань, обмежують у праві задоволення фізіологічних потреб. На них кричать, несправедливо оцінюють їхні знання, тримають «в їжаківих рукавицях», залякують, чіпляються до зовнішнього вигляду та ін.

Так, у грудні 2021 року в засобах масової інформації пройшла новина про те, що в київській престижній школі викладач поведився неадекватно та непрофесійно по відношенню до дітей. Одна зі школярок розповіла, що вчитель різко та агресивно відреагував на те, що хтось із дітей його обізвав. Нестриманість вчителя спричинила невдоволення батьків. За приниження честі та гідності дітей вчителю було оголошено догану. Таким чином, як вважають спостерігачі, у цій ситуації мав місце словесний булінг з боку вчителя [8].

Вищесказане підтверджується результатами дослідження, під час якого студентів університету опитували про роль шкільних вчителів у булінгу. За даними І. Пивоварчика та Ю. Шамбурі, виявилось, що 50% опитаних відчували з боку вчителів різну агресію. 44% студентів

повідомили, що іноді вчителі втручалися у ситуацію булінга. Те, що вчителі виступали у ролі захисників жертв, підтвердили 16% респондентів [44].

Отримані результати можна інтерпретувати в такий спосіб. Замість того, щоб профілакувати булінг, деякі вчителі самі є джерелом агресії у шкільному середовищі. Тривожним дзвінком є те, що таку думку висловила половина опитаних студентів. Тобто вчителі, від яких очікується позитивний вплив на шкільну атмосферу, самі її робили нездоровою. Трохи менше ніж половина студентів помітили, що вчителі намагалися вирішити ситуацію. І це також невтішний результат. Тому що до функцій вчителя входить організація сприятливих умов для навчального процесу. А результати дослідження свідчать, що далеко не всі вчителі виконують таку функцію. Це підтверджується і тим, що лише 16% опитаних студентів помітили, що вчителі намагалися вирішити ситуацію булінга як захисник жертви.

Одним із прикладів, що підтверджують вищесказане, став резонансний випадок, який стався у м. Хмельницькому. В одній із шкіл над школярами знущалася вчителька фізкультури. Справа дійшла до судового розслідування, під час якого з'ясувалося, що у 2020 р. під час уроку у дитини піднявся тиск, розвинувся напад тахікардії, зблідли шкірні покриви. Але вчителька фізкультури у медичній допомозі дитині відмовила. Надалі вона продовжувала знущатися з дитини, змушуючи її бігати, штовхала її і використовувала на її адресу нецензурну лексику. Внаслідок психологічного та фізичного тиску у дитини почався напад задухи. Визнавши вчительку винною, суд призначив їй два штрафи за 850 грн. Чи достатньо це покарання для педагога, який знущався з дитини, внаслідок чого її здоров'ю було завдано шкоди? На наш погляд, ні.

Однак, слід визнати, що і вчитель також може стати жертвою булінгу. Проаналізуємо ситуацію, викладену вище. Учень образив вчителя, потім вчитель не стримався, відповівши різко і агресивно. Внаслідок цього винним назвали вчителя. Чи можна сказати, що вчитель став жертвою

булінгу? На наш погляд так, але його реакція мала відповідати його статусу вчителя. Те, що може дозволити собі учень, учитель собі дозволити не може.

Ймовірно, що в цій ситуації вчитель мав спробувати вирішити ситуацію самому, а у разі невдачі, звернутися до батьків учня та адміністрації школи. Слід зазначити, що ситуації, у яких жертвою булінгу стає вчитель, не рідкісні. Наприклад вчитель може стати жертвою прихованого прихованого цькування, коли учні обговорюють його спосіб життя, розпускають плітки та чутки. Що робити в такій ситуації вчителю? Психологи радять не сприймати близько до серця подібні випадки учнів. Також вчителів можуть цькувати і відкрито, зухвало поводитися на уроках, провокувати вчителя на конфлікт, зривати урок. Досвідчений вчитель зупинить урок на деякий час, давши можливість учням заспокоїтись та подумати.

К. Кленіна вбачає причину шкільного булінгу у діяльності засобів масової інформації та Інтернету, які є для школярів джерелом інформації про насильство, «...пропагування насилля, авторитетності та крутості через насилля може неминуче спровокувати у дитини бажання слідувати цій деструктивній моделі поведінки» [22].

А. Бандура у зв'язку писав, що булінгу вчать, вчать, як стати агресором, як стати жертвою. Діти навчаються булінгу під впливом сім'ї, телебачення, інших засобів масової інформації, Інтернету, які траншують моделі агресивної та жорстокої поведінки, «якби вони не бачили моделей жорстокої поведінки чи поведінки жертви серед дорослих по телебаченню, у сім'ї, таких масштабів булінгу можна було б уникнути [30, с. 184].

Жертвою булінгу може стати будь-який учасник шкільного процесу, не тільки учні, а й вчителі, які можуть піддатися булінгу з боку адміністрації школи, учнів та їхніх батьків. Останні також можуть стати жертвою булінгу. Так, ЗМІ повідомляють про кричущий випадок, який стався в одній із шкіл Запоріжжя. Булінгу з боку батьківського комітету зазнала мати

першокласниці, якій порадили не приводити дитину до школи у святкові дні – День святого Миколая та Новий рік, бо вона не здала гроші на подарунки. Крім того, матері дитини нагадали про те, що вона має борги перед фондом класу, і тому її доньці не можна користуватися милом і туалетним папером [39].

Однією із причин такої ситуації, на наш погляд, стало недофінансування навчальних закладів, які не можуть повною мірою забезпечити учасників навчального процесу необхідними засобами гігієни. Що в такій ситуації робити батькам, дітям яких такі засоби гігієни потрібні? Вихід один – купити самим. Чи може і чи має керівництво школи перешкоджати збиранню грошей на потрібні для дітей речі? На наш погляд, ні, адже забезпечення дітей усім необхідним – це обов'язок школи. А школа із цим не справляється.

Як ми вже зазначили вище, проблема булінгу є актуальною для освітніх просторів країн світу. Тому корисним буде ознайомитися з їхнім досвідом протидії та профілактики булінгу. Наприклад, багато європейських країн розробляють та вдосконалюють національне законодавство, впроваджують спеціальні програми. Наприклад, у деяких штатах США обов'язок шкіл щодо протидії булінгу закріплено в законах. Відповідно до цих законів школи зобов'язані розробляти та впроваджувати відповідні заходи. У Японії розроблено та впроваджено методику «J-SAFE», метою якої є попередження шкільного булінгу та підтримка жертв. З булінгом у школах борються різні організації. У Великій Британії політику шкіл з протидії булінгу підтримує організація Anti-Bullying Alliance. У Швеції діє Програма "Friends" (Друзі), завданням якої є боротьба з булінгом та профілактика. В Австралії протидією булінгу займаються на державному рівні. Наприклад, організовуються національні кампанії, такі як “National Day of Action Against Bullying and Violence”. Учні та вчителі забезпечуються навчально-методичними матеріалами, наприклад, вказівками щодо проведення соціально-психологічних тренінгів. Жертви булінга мають

змогу отримати психологічну підтримку. Цікава програма під назвою Prevnet діє в Канаді. Вона спрямована на дослідження булінгу, вивчення статистики булінгу. Особливістю програми є підхід до вирішення проблеми, суть якого у включенні учнів у процес протидії булінгу. Такий самий підхід використовується в Норвегії, де учні залучаються до розробки правил та норм для запобігання булінгу у школах [24, с. 37].

Цікавим є досвід французьких фахівців, які пропонують такі способи протидії булінгу, як вплив на соціальне середовище навчального закладу з метою його зміни, організація позанавчального часу школярів тощо.

Висновки до розділу 2

За підсумками аналізу наукових праць, присвячених булінгу, можна дійти висновку, більшість учених основними причинами булінга вважають психологічні характеристики жертв булінгу і булерів, серед яких вони виділили типові і конкретні. Звичайно, як ми з'ясували, жертвою булінгу може стати будь-який учасник навчального процесу. Проте ті, кому притаманні риси «типової жертви» булінгу, частіше перебувають у групі ризику і найчастіше піддаються йому. Більшість емпіричних досліджень підтверджують, що найчастіше жертвами булінгу стають діти, яких нема кому захистити, з неблагополучних сімей, з низькими соціальним статусом і рівнем доходу, діти з неповних сімей.

Якщо у шкільному колективі виникла ситуація булінгу, її можна вирішити тільки спільними діями всіх зацікавлених осіб, а саме, керівництва школи, вчителів, психологів, батьків та учнів. Також потрібно проводити профілактику булінгу в закладі освіти.

Але протидія та профілактика булінгу утруднені латентністю явища. Дуже часто всі, хто міг би позитивно вплинути на булінг-ситуації, самоусуваються, вдають, що нічого не відбувається. Керівництво не бажає розголосу через побоювання погіршити імідж навчального закладу та свою власну репутацію. Батьки та жертви соромляться зізнатися про проблему булінгу, вважаючи, що це може їх якось дискредитувати в очах громадськості. Вони незадоволені собою, звинувачують себе в ситуації, що склалася. Таку поведінку учасників булінг-ситуації можна пояснити їх психологічною невідповідністю до протидії насильству у закладах освіти.

Дослідження соціальних факторів, що стали причиною розвитку булінгу в закладах освіти, показує, що головною причиною є стан суспільства, яке нині відрізняється високим рівнем атомізації. Знижуються рівні міжособистісної та міжгрупової довіри. Соціальні інститути

перестають справлятися зі своїми функціями. В результаті прояви насильства та агресії трансформуються в булінг.

Також можна дійти висновку про те, що сім'я, як соціальний інститут, не справляється зі своєю роллю формування особистості, здатної до соціально-психологічної адаптації в освітньому просторі. У таких умовах, на відміну від жертв та їхніх батьків, булери задоволені собою, тим впливом на навчальний колектив, який вони отримують. Таким чином, для моберів, конфліктна поведінка має позитивний сенс, оскільки завдяки їй вони знаходять владу над жертвою.

Система освіти, як і будь-яка інша система суспільства, є, як відомо, відображенням суспільства, всіх його переваг та недоліків. Одним із подібних недоліків став розвиток такої форми девіантної поведінки, як булінг (мобінг). Зроблено висновок про те, що головною умовою здорового соціально-психологічного клімату у шкільному середовищі є його безпека. Тільки в цьому випадку можна розраховувати на успіхи підлітка у навчанні та високоморальне формування його особистості.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ (МОБІНГУ) У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

3.1. Обґрунтування обраних методик і опис емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників булінгу (мобінгу) у закладах освіти

Емпіричне дослідження відіграє особливу роль у вивченні багатьох теоретичних проблем, у тому числі проблеми впливу соціально-психологічних факторів на виникнення та розвиток булінгу (мобінгу), прогнозування та профілактика булінг-ситуацій серед підлітків тощо. Для того, щоб емпіричне дослідження було здійснено на високому рівні, необхідний збір достовірних первинних даних.

Для дослідження було обрано методики: опитувальник Д. Ольвеуса для оцінки рівня булінгу та ресурсів протистояння цькуванню в закладі освіти (адаптація Л. Найдьонової, Н. Дятел); методика діагностики стану агресії А. Басса, Е. Дарки; Опитувальник В. Р. Петросянца «Ситуація булінгу в школі», методика «Оцінювання рівня шкільної мотивації» (за Н.Г.Лускановою).

Опитувальник Д. Ольвеуса є найпоширенішим тестом серед психологів-практиків, які досліджують проблеми булінгу. Опитувальник включає два блоки, один з яких спрямований на оцінку булінгу і другий - на оцінку ресурсів протидії. На оцінку булінга орієнтовані питання про загальну інформацію та характеристику булінгу за критеріями: вид, частота, місце, тривалість та способи повідомлення про булінг. Для оцінки ресурсів протидії булінгу сформульовані питання, що дозволяють отримати інформацію про характеристики ставлення до булінгу, реагування на ситуації булінгу, про соціально-психологічний клімат у школі, наявність друзів, ставлення до школи. Таким чином, перший блок, що містить

загальну інформацію, допомагає дітям зрозуміти зміст питань тесту, що є важливим для отримання максимально достовірних відповідей. Другий блок опитувальника, метою якого є оцінка булінгу, збирає інформацію про саму проблему булінгу та його розвиток. Дітям пропонується відповісти на питання, що стосуються восьми форм булінгу, які особливо поширені серед школярів: словесний, бойкот, фізичний, погрози, кібербулінг та ін.

Особливостями Опитувальника Д. Ольвеуса є те, що він містить питання про булінг не взагалі, а про ті ситуації булінгу, які відбулися з дитиною (або був свідком) протягом тижня і до двох місяців. Це необхідно для отримання відносно точних результатів, адже дитина повинна добре пам'ятати та оцінювати те, про що її запитують.

Ще однією важливою особливістю Опитувальника Д. Ольвеуса є те, що респондентам пропонуються варіанти відповідей, які ґрунтуються на чітких та об'єктивних характеристиках фактів. Наприклад, «раз на тиждень», «один-два рази на місяць». Це сприяє виключенню суб'єктивності у відповідях фактах. У той же час суб'єктивна інформація дуже важлива для розуміння психологічного та емоційного стану дитини, її ставлення до булінгу. Тому, як зазначає Л. Найдьонова, «Для адекватної оцінки і прийняття зваженого рішення потрібна і суб'єктивна, і фактична інформація» [37, с. 62].

Опитувальник А. Басса та Е. Даркі створено з метою виявлення показників та форм агресивної поведінки особистості. А. Басс сформулював відмінності понять агресії та ворожості. Ворожість, на думку вченого, є причиною виникнення негативних почуттів та негативних оцінок людей та дій.

Автори опитувальника запропонували такі критерії:

- фізична агресія - прояв насильства по відношенню до іншої людини;
- вербальна агресія – звернення негативних почуттів та словесних звернень іншим людям;

- непряма агресія - поширення чуток, жартів, а також підвищення голосу, бавовна руками та тупіт ногами;
- негативізм - поведінка, що виявляється в діапазоні від пасивного до активного опору проти норм та правил;
- роздратування - схильність особистості при найменшій незгоді з чимось виявляти запальність, нестримність тощо;
- підозрілість по відношенню до інших людей, заснована на припущенні про їхнє бажання завдати шкоди;
- образа - претензії до когось конкретно або до всього світу за уявні та справжні невдачі;
- відчуття провини - звинувачення самого себе.

Складаючи опитувальник, А. Басс і Е. Дарки ґрунтувалися на наступних принципах: питання відображають лише одну форму агресії; формулювання питань максимально перешкоджає впливу громадської думки на відповіді респондентів. Тест складається з 75 тверджень, кожне з яких має два варіанти відповіді: так чи ні. Сума балів 10 та менше є низьким показником.

Для аналізу ситуації з булінгом у школі доцільно використовувати опитувальник В. Петросянц «Ситуація булінгу в школі». За допомогою Опитувальника досліджуються психологічні характеристики школярів – учасників булінгу у закладах освіти, рівень їхньої життєстійкості. Життєстійкість автора Опитувальника розуміє як динамічний процес, який включає позитивну адаптацію особистості в складних умовах.

25 питань анкети поділяються на три тематичні блоки, перше з яких пропонує учасникам повідомити про себе загальну інформацію, другий блок містить питання, що допомагають оцінити рівень насильства в школі, третій блок орієнтований на виявлення ситуацій булінгу з точки зору жертви та булера.

Для оцінювання рівня шкільної адаптації та мотивації нами було обрано методика «Оцінювання рівня шкільної мотивації» (за

Н.Г.Лускановою). Для такого дослідження авторка розробила спеціальну анкету, яка містить 10 питань, відповіді на які оцінюються від 0 до 3 балів. Анкета призначена для вивчення рівня шкільної мотивації та адаптації учнів, а також нових учнів.

3.2. Опис і аналіз результатів емпіричного дослідження

Вибірку склали 50 підлітків різного віку закладів освіти м. Одеси. Дослідження проводилося з січня 2024 р. до червня 2024 р.

На першому етапі дослідження для з'ясування рівня булінгу використовувався опитувальник Д. Ольвеуса, метою якого було визначити кількість підлітків, які відносяться до різних рівнів активного булінгу (прямого та непрямого), помірному активному булінгу та слабкого активного булінгу. В результаті дослідження було виявлено, що сильний активний булінг (прямий та непрямий) характерний для 4 респондентів, що склало 8% від загальної кількості опитаних. Помірний активний булінг був діагностований у 12 респондентів, що становило 24% від загальної кількості досліджуваних. Слабо виражений активний булінг був виявлений у 3 підлітків, що становило 6% від загальної кількості. Таким чином, 16 респондентів (32%) виявили схильність до сильно та помірно активного відкритого прояву агресії. Такі підлітки здатні образити інших у різний спосіб, аж до фізичного насильства.

Табл. 3.2.1.

**Результати дослідження рівня активного булінгу
за опитувальником Д. Ольвеуса (%)**

	Сильний активний булінг	Помірний активний булінг	Слабий активний булінг
--	--------------------------------	---------------------------------	-------------------------------

Респонденти	8%	24%	6%
--------------------	-----------	------------	-----------

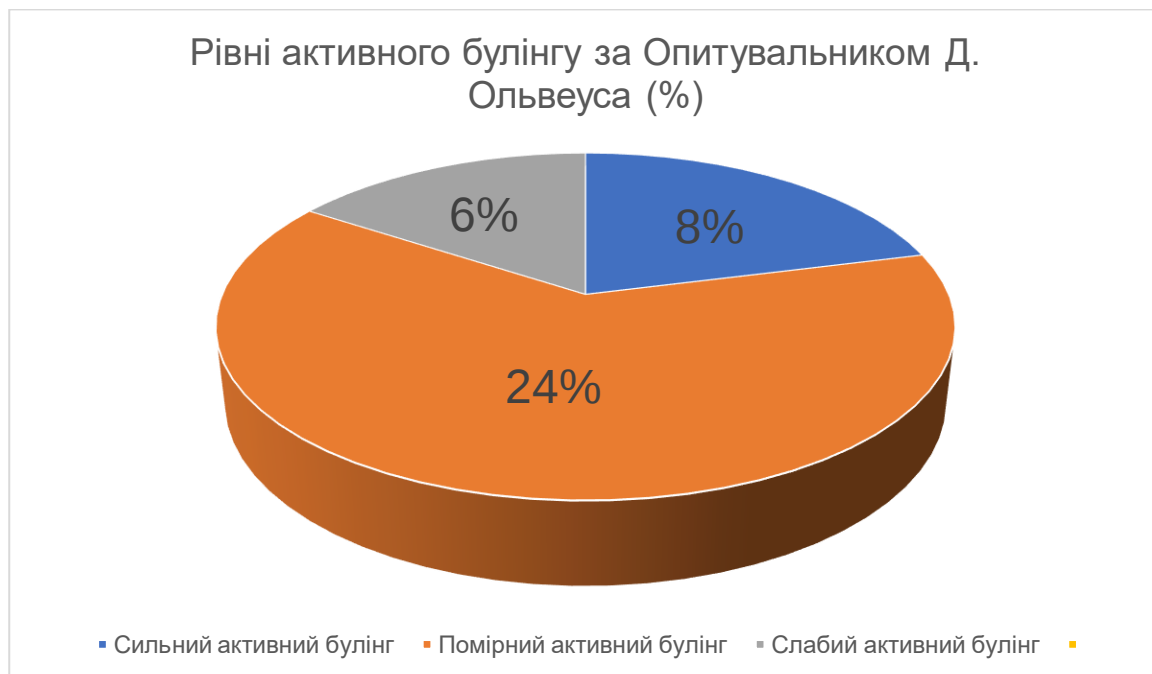

Рис. 3.2.1. Рівні активного булінгу за Опитуваником Д. Ольвеуса

Пасивний булінг (прямий та непрямий) виявився характерним для 15 респондентів (30%). Пасивний булінг проявляється в тому, що схильні до нього підлітки не виявляють відкрито агресію, але нишком її підтримують. Вони приховують свої почуття, образи вони завдають ніби випадково та досить винахідливо. Про таких кажуть, що вони вміють додати «краплю дьогтю в бочку з медом».

Звідси висновок, що 68% опитаних виявляють схильність до булінгу тією чи іншою мірою, 32% респондентів схильності до булінгу не виявили.

Табл. 3.2.2.

Рівні булінгу за Опитуваником Д. Ольвеуса

Активний булінг	Пасивний булінг	Відсутність схильності до булінгу
------------------------	------------------------	--

38%	30%	32%
-----	-----	-----

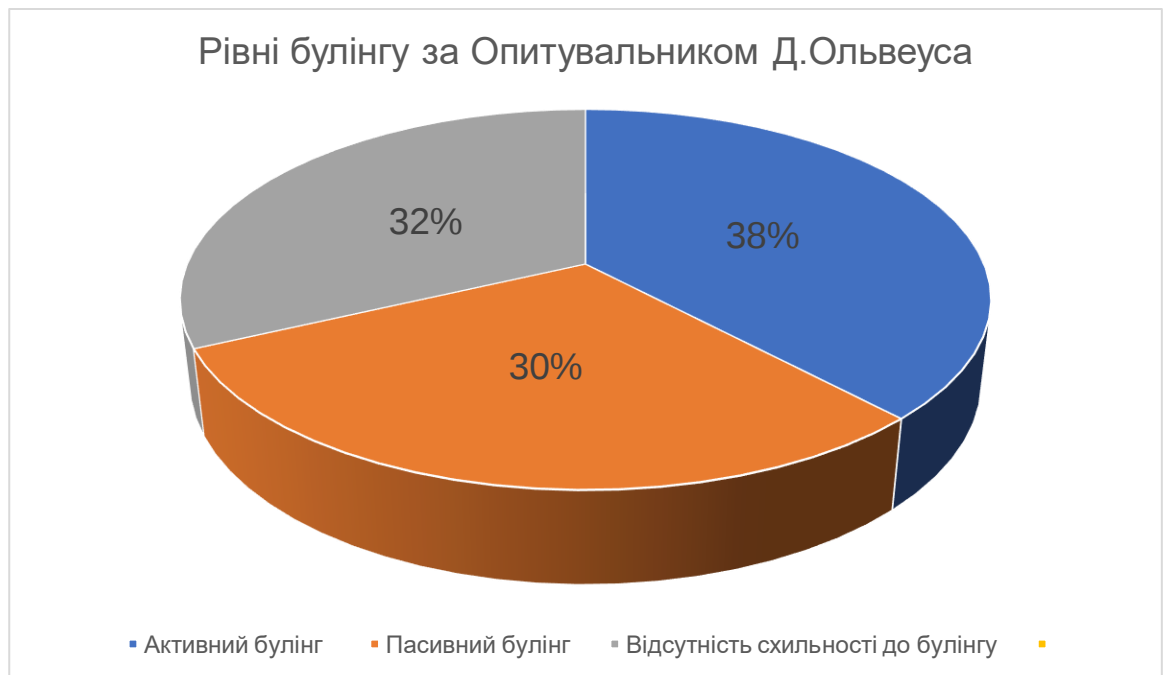

Рис. 3.2.2. Рівні булінгу за Опитувальником Д. Ольвеуса

Як було обґрунтовано в теоретичній частині нашого дослідження, близькими, по суті, до поняття булінгу є поняття агресії та насильства. У зв'язку з цим на другому етапі дослідження було доцільним виміряти рівень прояву агресивності у булерів та їх жертв за допомогою методики А. Басса та Е. Дарки, у результаті було отримано такі результати.

Табл. 3.2.3.

Результати дослідження рівня прояву агресії у респондентів (%) за методикою А. Басса та Е. Дарки

Види реакцій	Кількість респондентів (%)
Фізична агресія	8
Непряма агресія	12
Дратівливість	9
Негативізм	6

Образа	14
Підозрілість	3
Вербальна агресія	8
Відчуття провини	3

Як видно з отриманих результатів, 63% опитаних виявили ті чи інші види агресії. У 37% респондентів схильність до агресії не виявлено. Таким чином, можна припустити, що третина респондентів у нашій вибірці входять до групи, яка ризикує стати жертвою булінга. 8% респондентів повідомили про свою готовність до фізичної агресії, 12% опитаних схильні до непрямой агресії. Роздратування у себе помітили 9% респондентів, негативізм - 6%, образу - 14%, підозрілість - 3%, схильність до вербальної агресії відзначили 8% опитаних, і почуття провини відчують 3% респондентів.

Рис. 3.2.3. Результати дослідження рівня прояву агресії у респондентів (%) за методикою А. Басса та Е. Дарки.

Ці дані корелюють з даними, одержаними за допомогою опитувальника Д. Ольвеуса.

Табл. 3.2.4.

**Порівняння результатів дослідження, отриманих за допомогою
Опитувальника Д. Ольвеуса и Методики діагностики стану агресії
А. Басса, Е. Дарки**

Результати, які отримані за допомогою використання Опитувальника Д. Ольвеуса		Результати, які отримані за допомогою Методики діагностики стану агресії А. Басса, Е. Дарки	
Схильність до булінгу	68% респондентів	Схильність до агресії	63% респондентів
Відсутність схильності до булінгу	32% респондентів	Відсутність схильності до агресії	37% респондентів

На третьому етапі дослідження за допомогою методики В. Петросянца «Ситуація булінгу в школі» серед респондентів було виявлено кількість булерів, жертв булерів та свідків (спостерігачів) булінгу. Виявилося, що 12 респондентів (24%) відчують себе жертвами булінгу, 27 осіб (54 %) людина - булерами, 11 підлітків (22%) - свідками (спостерігачами).

Також під час опитування було з'ясовано, що проблему насильства у школі вбачають 53% опитаних підлітків. 48% (24 чол.) респондентів повідомили, що найбільш підходящим для булерів часом є зміна. Про випадки булінга до або після уроків повідомили 26% (13 чол.) опитаних, під час уроків – 8% (4 чол.) опитаних, шляхом до школи або зі школи – 18% (9 чол.) опитаних.

Респонденти відзначили форми насильства, які найчастіше практикують булери. 38% школярів вважають, що це приниження, 24% підлітків відповіли, що це чутки та інтриги, варіант «залякування» обрали 14% респондентів, на думку 16% респондентів це ізоляція, про інші форми

насильства (вимагання коштів, псування майна) повідомили 8% учасників опитування.

На запитання про емоційні переживання респонденти відповіли так. 34% (17 чол.) респондентів повідомили, що відчують бажання відповісти своїм кривдникам тим же, 26% (13 чол.) відчують страх 14% (7 чол.) повідомили про те, що відчують ненависть і злість, приниженими почували себе 18% (9 чол.) респондентів, про байдужість до цієї ситуації заявили 8% (4 чол.) опитаних.

Підбиваючи підсумки третього етапу емпіричного дослідження, здійсненого за методикою В.Р. Петросянца, ми дійшли висновку, що з 50 осіб нашої вибірки 12 осіб постійно зазнають насильства з боку булерів. Це означає, що ця ситуація вимагає невідкладного втручання батьків та вчителів.

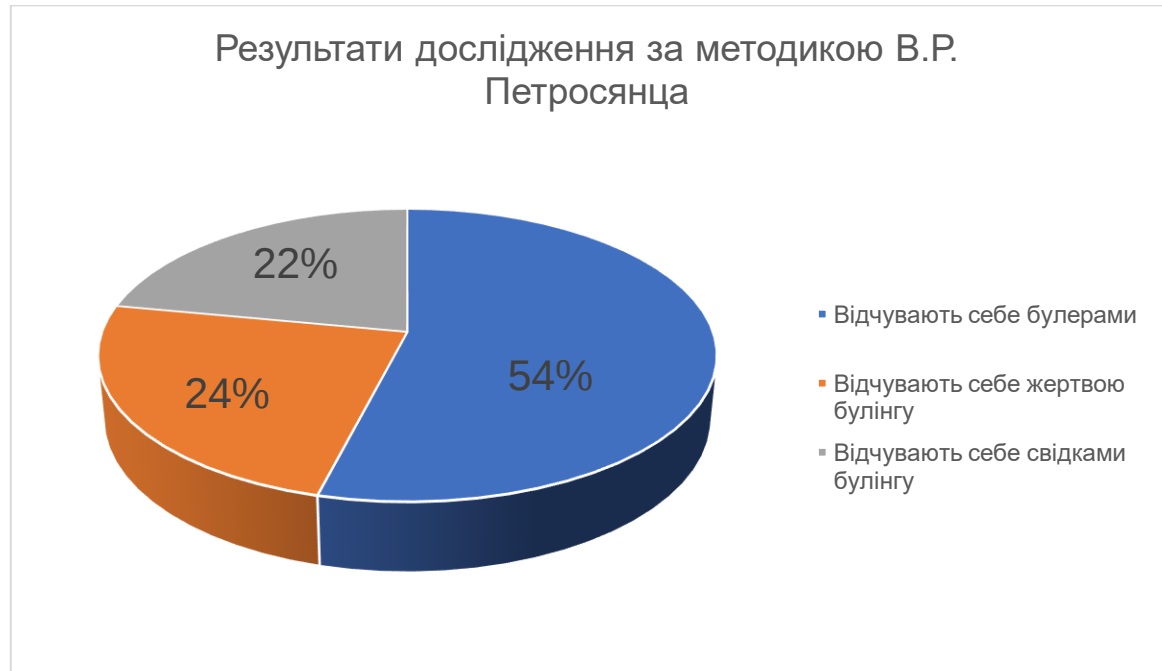

Рис. 3.2.4. Результати дослідження за методикою В.Р. Петросянца

На четвертому етапі емпіричного дослідження нами оцінювався рівень шкільної адаптації та мотивації за методикою Оцінювання рівня шкільної мотивації та адаптації (за Наталією Лускановою), у результаті чого було отримано такі дані:

Табл. 3.2.5.

Результати дослідження за методикою «Оцінювання рівня шкільної мотивації» Н.Г. Лусканової (%)

Рівень шкільної мотивації	Кількість респондентів (%)
Високий рівень (25-30 балів)	20
Гарний рівень (20-24 рівня)	14
Позитивний рівень (15-19 балів)	12
Низький рівень (10-14 балів)	36
Негативний рівень (менш 10 балів)	18

Від 25 до 30 балів (перший рівень мотивації та адаптації) набрали 20% учнів (10 осіб). Ці діти виявили високий рівень своєї шкільної мотивації, вони активні у навчанні, уважні до шкільних вимог, старанно виконують завдання вчителя. Будучи відповідальними та сумлінними, завжди засмучуються через погані оцінки. Їхній психологічний стан відображено в малюнках з позитивним змістом на тему школи.

14% (7 осіб) респондентів (інший рівень мотивації та адаптації) мають гарну шкільну мотивацію. Такі учні успішні у навчанні, хоча не завжди прислухаються до думки вчителя та намагаються відповідати його вимогам. Основним сюжетом їхніх малюнків є шкільні епізоди.

12% (6 осіб) учнів позитивно оцінюють своє перебування у школі, хоча більшою мірою їх залучає позаурочна діяльність, спілкування з однокласниками, гуртки, різноманітні шкільні заходи. Вони задоволені своєю роллю учня. Однак до навчання вони великого прагнення не виявляють. Тому логічно, що їхні малюнки, в основному, присвячені своєму позаурочному проведенню часу в школі.

Низьку шкільну мотивацію виявлено у 36% (18 осіб) опитаних. Такі учні йдуть у школу всупереч своєму бажанню. Охоче пропускають уроки. На уроках неуважні, займаються справами, які до навчального процесу не мають жодного відношення, переважно занурені в контент свого телефону. Мають проблеми з навчанням, у школі почуваються некомфортно. На їхніх малюнках можна побачити сюжети, пов'язані з їхніми розвагами у школі.

18% учнів (9 осіб) виявили негативне ставлення до школи, низький рівень соціальної адаптації до шкільного середовища. Ці діти погано навчаються, мають проблеми з комунікацією з однокласниками та вчителями. З нетерпінням чекають на момент, коли зможуть піти зі школи додому. Іноді можуть поводитися агресивно, ігноруючи існуючі норми та правила. Такі діти можуть спостерігати нервово-психічні відхилення. На їхніх малюнках шкільне життя не відбито у жодному вигляді.

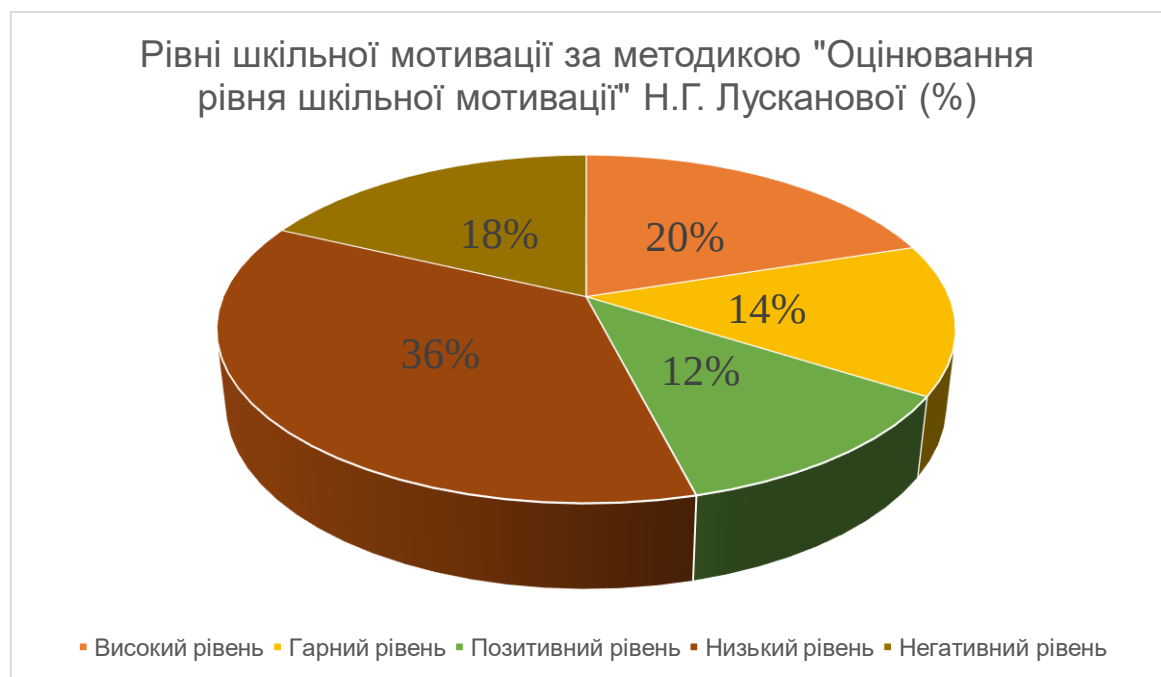

Рис. 3.2.4. Рівні шкільної мотивації за методикою «Оцінювання рівня шкільної мотивації» Н.Г. Лусканової (%)

Висновки до розділу 3

За допомогою опитувальника Д. Ольвеуса було визначено кількість підлітків, які відносяться до різних рівнів активного булінгу, помірного активного булінгу та слабого активного булінгу. З'ясувалося, що до сильного активного булінгу виявили схильність 8% опитаних. До помірного активного булінгу виявили схильність 24% опитаних. До слабо вираженого активного булінгу було віднесено 6% респондентів. Таким чином у 32% респондентів виявлена схильність до активного булінгу сильною та помірною мірою.

До пасивного булінгу мають схильність 30% опитаних. Про них можна сказати, що проявляти активну відкриту агресію вони не наважуються, їхня сильна сторона – інтриги та прихований вплив на жертву булінга. Вони маскують своє почуття образи і воліють діяти тишком-нишком.

Таким чином, у 68% респондентів виявилася схильність до булінгу тією чи іншою мірою. 32% респондентів схильності до булінгу не виявили. Внаслідок застосування методики діагностики стану агресії А. Басса, Е. Дарки були отримані дані, згідно з якими 63% опитаних виявили ті чи інші види агресії. У 37% схильність до агресії відсутня. Ці дані корелюють з даними, одержаними за допомогою опитувальника Д. Ольвеуса.

За допомогою методики В. Петросянца «Ситуація булінгу в школі» було виявлено кількість булерів, жертв булерів та свідків (спостерігачів) булінгу та отримано такі результати: 12 респондентів (24%) почуваються жертвами булінгу, 27 осіб (54%) осіб – булерами, 11 підлітків (22%) – свідками (спостерігачами). Також під час опитування було з'ясовано, що проблему насильства у школі вбачають 53% опитаних підлітків.

За допомогою методики «Оцінювання рівня шкільної мотивації» Н.Г. Лусканової (%) ми досліджували рівень шкільної мотивації, внаслідок

чого було з'ясовано, що 46% респондентів мають високий, добрий та позитивний рівень шкільної мотивації. Однак у 54% респондентів рівень мотивації низький та негативний. Можна припустити, що представники саме цієї групи мають схильність до булінгу та агресивності.

ВИСНОВКИ

Аналіз ступеня розробленості проблеми показав, що всі дослідники феномена булінгу (мобінгу) об'єднані науковим прагненням до з'ясування сутності взаємовідносин та взаємодії між учасниками булінг-ситуації. Дослідження булінгу (мобінгу) продовжує бути предметом дослідження соціальних психологів та соціологів, оскільки це значно допоможе у розробці ефективних методів та технологій для протидії та профілактики булінгу в освітньому просторі.

Дослідження поняття, сутності, структури булінгу показало, що під булінгом в освітньому середовищі розуміються навмисні, систематичні протиправні дії з боку одного чи кількох учнів навчального закладу, спрямовані проти іншого учня у вигляді фізичного чи психологічного насильства, результатом яких є порушення прав на життя, здоров'я, безпечне навчання та ін.

На основі аналізу досліджень рольової структури булінгу виявлено такі ролі: жертви, булери, помічники булерів, пасивні прибічники, сторонні спостерігачі, пасивні захисники, активні захисники.

Теоретико-методологічною основою дослідження соціально-психологічних факторів булінгу в закладах освіти є психологічні та соціологічні концепції та теорії Д. Ольвеуса, К. Лоренца, П. Хайнемана, Х. Леймана, Т. Парсонса, Р. Мертонса, Дж. Міда, Ч. Кулі, А. Шюца, П. Бергера, Т. Лукмана та ін. У рамках соціологічного підходу основними є напрями, один з яких орієнтовано на вивчення особистісних особливостей учасників булінгу (мобінгу), інший, в рамках інтеракціонізму, спрямований на дослідження процесу виникнення ситуацій, що несуть ризик стати жертвою булінгу. Згідно з третім підходом, досліджується вплив зовнішніх факторів на ставлення учасників булінг-ситуації до того, що відбувається.

Дослідження психологічних факторів виникнення булінгу (мобінгу) показало, що основними з них є психологічні характеристики його учасників, якість міжособистісного спілкування (між учнями, учнями та вчителями та ін.) та психологічна безпека в освітньому середовищі.

Соціальним фактором розвитку булінгу (мобінгу) є вплив агентів соціалізації – сім'ї, друзів, засобів масової інформації та комунікації на процес виховання та освіти дітей. Також одним із основних агентів соціалізації є заклади освіти, які встановлюють стандарти поведінки підлітків.

З'ясовано, що жертвою булінгу може стати будь-який учасник шкільного процесу. Також виявлено, що іноді у ролі булерів виступають вчителі. Це особливо неприпустимо, оскільки саме вчитель виступає одним із гарантів здорового навчально-виховного процесу у школі.

Обґрунтовано, що розвитку феномену булінгу сприяють такі чинники, як низький рівень культури та виховання вчителів; відсутність тестування майбутніх вчителів до рівня агресії; недосконалість змісту освітньо-професійних програм університетів, які готують шкільних вчителів.

Однак головним соціальним фактором, що визначає характер усіх видів міжособистісних та міжгрупових відносин, є стан суспільства. Сучасне суспільство надмірно атомізоване, що веде до руйнування міжособистісної та міжгрупової довіри. Соціальні інститути, зокрема заклади освіти, втрачають свої можливості позитивного впливу на підростаюче покоління, деякі представники якого обирають насильницькі та агресивні форми поведінки. Вважають їх більш привабливими та ефективними у досягненні життєвих успіхів. У цьому часто переконує те, що вони спостерігають у суспільстві, бачать і чують у засобах масової інформації.

Ситуація з булінгом (мобінгом) в Україні показує, що назріла необхідність, за досвідом зарубіжних країн, запровадити посаду омбудсмена із захисту прав у галузі трудових та соціальних відносин.

Внаслідок емпіричного дослідження, яке проводилося із застосуванням відповідного комплексу психодіагностичних методик, з'ясовано, що у 68% респондентів виявилася схильність до булінгу тією чи іншою мірою (за Опитувальником Д. Ольвеусом). 63% опитаних виявили ті чи інші види агресії (за методикою діагностики стану агресії А. Басса, Е. Дарки). 54% почуваються булерами (за методикою В. Петросянца «Ситуація булінгу у школі»). 54% респондентів мають низький та негативний рівні шкільної мотивації (за методикою «Оцінювання рівня шкільної мотивації» Н.Г. Лусканової).

В результаті дослідження підтверджено всі висунуті гіпотези. Обґрунтовано, що феномен булінгу (мобінгу) пов'язаний з об'єктивними (рівнем насильства в суспільстві, реакцією суспільства на насильство та ін.) та суб'єктивними (соціальними та психологічними характеристиками, особливостями шкільного середовища, міжособистісними відносинами у колективі та ін.) соціально-психологічними причинами.

Аргументовано, що важливими психологічними факторами розвитку ситуації булінга є психологічні характеристики її учасників, в першу чергу, жертви та переслідувача; якість міжособистісного спілкування (між учнями, учнями та вчителями та ін.) та психологічна безпека в освітньому середовищі, від якої залежить шлях школяра до позитивного світосприйняття та ставлення до себе.

Показано, що початкові соціальні передумови виникнення булінгу формуються в сім'ї, стиль виховання якої може бути і причиною, і умовою булінгу.

На основі проведеного теоретичного та емпіричного дослідження соціально-психологічних причин булінгу у закладах освіти нами

запропоновано наступні рекомендації щодо запобігання та профілактики булінг-ситуацій:

- включення до навчальних програм для школярів та студентів тем, що стосуються негативних явищ, таких як булінг (мобінг);
- проведення профілактичних заходів у закладі освіти на всіх рівнях: соціальному, шкільному, груповому та особистісному. Особливо важливе значення має індивідуальна робота з учнями та групова – з колективом класу. З природою булінгу школярів слід знайомити, починаючи з першого класу, коли закладаються основи процесу шкільного виховання. Спочатку в ігровій формі, а потім у формах, що відповідають етапам дорослішання дітей;
- проведення роз'яснювальної роботи з батьками учнями;
- організація класного часу, присвяченого профілактиці булінгу, за участю представників правоохоронних органів;
- організація переглядів документальних та художніх фільмів, присвячених проблемам підлітків, з подальшим обговоренням;
- організація за допомогою шкільного психолога рольових ігор на тему булінгу;
- послідовна, систематична та безкомпромісна антибулінгова політика адміністрації школи, яку мають відчувати всі потенційні учасники булінг-ситуацій;
- розробка шкільної антибулінгової програми, спрямованої на зменшення числа булінг-ситуацій.

Перспектива подальших теоретичних та емпіричних досліджень проблем булінгу (мобінгу), на наш погляд, пов'язана з вивченням реакцій суспільства на явище булінгу, факторів, що впливають на ці реакції тощо, з'ясуванням того, яким має бути навчально-виховний процес, щоб мінімізувати число булінг-ситуацій у закладах освіти.

Насильство над дітьми, явище, яке сьогодні називають англійським словом «булінг», відбувалося на всіх етапах розвитку суспільства, однак у цивілізованому суспільстві булінгу (мобінгу) місця не повинно бути.

Тому в умовах сучасного українського суспільства мають бути створені такі умови, в яких нелюдська поведінка, якою ми вважаємо булінг, безкомпромісно засуджувалась суспільством, а до булерів застосовувався закон з усією його суворістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова К.З., Луценко О.Л. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія*. 2013. № 1046. С. 216–221.
2. Андросюк В. Г., Суденко Ю. А. Проблема булінгу в сучасному. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 216–220.
3. Безпечно повідомити про булінг у школі стало набагато простіше. Сайт Міністерства освіти і науки України. <https://mon.gov.ua/news/bezpechno-povidomyty-pro-bulinh-u-shkoli-stalo-nabahato-prostishe>
4. Болюк З. А. Булінг, або Шкільне цькування: виклики та протидія. *Безпека життєдіяльності*. 2018. № 11. С. 29-30.
5. Бондарчук А.О. Вплив соціальних мереж на насильство серед молоді у США. Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід). Харків, 2020. 311 с.
6. Божко Н.І. Кібер-мобінг серед дітей і підлітків. Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід). Харків, 2020. 311 с.
7. Булінг – сутність поняття та відповідальність. URL: <https://osvita.in/ua/buling-sutnist-ponjattja-ta-vidpovidalnist/>
8. Булінг у школі Києва: вчителя відсторонено, але учні показали відео з лайкою директорки. URL: <https://tsn.ua/exclusive/buling-u-stolichniy-shkoli-skandalnogo-vchitelya-vidstononili-vid-roboti-vin-perebuvaye-u-likarni-1924522.html>
9. Веселов М. Правовий вимір проблеми булінгу в Україні та закордоном: заходи протидії. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 1 (93). С. 104–116.

10. Відмінність між булінгом і мобінгом – у сфері, де вони відбуваються. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/vidminnist-mizh-mobingom-i-bulingom-u-sferi-de-von/>
11. Війна в головах: булінг та агресія в суспільстві. URL: <https://fact-news.com.ua/viyna-v-golovah-buling-ta-agresiya-v-suspilstvi>
12. Воропаєв П.С. Насильство у кіберпросторі. Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід). Харків, 2020.
13. В Японії штучний інтелект використовуватимуть для боротьби з булінгом в інтернеті. ZN.ua. URL: <https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/v-japoniji-shtuchnij-intelekt-vikoristovuvatim-ut-dlja-borotbi-z-bullinh-v-interneti.html>
14. Гіденко Є.С. Кібербулінг: насильство в соціальній мережі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 50. С. 26-29.
15. Гумін О.М. Психічне насильство проти особи як кримінальне правопорушення та його негативні наслідки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 76: ч. 2. С. 85-90.
16. Джуська А., Джуський В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності. *Вчені записки ТНУ імені В. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. Т. 30 (69). № 2. С. 26-33.
17. Єрмоленко Б.С. Насильство в мережі Інтернет. Кібербулінг. Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід). Харків, 2020.
18. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#Text>
19. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984>

20. Інтернет – реальні небезпеки віртуального світу. Жовтотоводський промисловий фаховий коледж Дніпровського національного університету ім. О. Гончара : [сайт]. URL: <http://gvpk.dp.ua/>

21. Как детям за рубежом помогают бороться с буллингом. URL: <https://magazine.skyeng.ru/deal-with-bullying/>

22. Кленіна К. Ціннісні орієнтації учасників булінгу у шкільному просторі. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream>

23. Кібербулінг або агресія в інтернеті. SlideShare. URL: <https://www.slideshare.net/rmk-resh/ss-83128498>

24. Коваленкова А. Умови розвитку життєстійкості особистості підліткового віку. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Сер. 12. Психологічні науки*. 2024. Вип. 23(68). С. 36-46.

25. Коляда Т. А. Моббінг у трудових (службово-трудовах) відносинах: до постановки проблеми. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2 (49). С. 265–273.

26. Корнійченко А.О. Адміністративно-правовий механізм запобігання булінгу в Україні. Дис... д. філософ. Спец. 081 - Право. Кропивницький, 2021. 270 с.

27. Кременчуцька М.К., Жиліч Н.Р. Агресивність у системі особистісних чинників вибору механізмів психологічного захисту під час воєнних подій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Психологічні науки*. 2023. Вип. 3. С. 13-19.

28. Лапа О.В. Явище кібербулінгу як соціально-педагогічна проблема віртуального спілкування сучасних дітей та молоді. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія*. 2013. Вип. 192(1). С. 291–298.

29. Лесько Н.В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій. Автореф. дис... д. юрид. н. Спец. 12.00.07 –

адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Львів, 2019. 39 с.

30. Літвінова О.В. Дослідження психологічних чинників підліткового булінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2019. Вип. 4. С. 183-189.

31. Лубенець І. Г. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів: кримінологічна характеристика та заходи запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 287 с.

32. Луців О.В. Адміністративно-правова протидія булінгу в Україні. Дис... к... юрид.н. Спец. 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запоріжжя, 2023. 213 с.

33. Максьом К. Особливості булінг-структури в підлітковому віці. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2019. Т. І, вип. 54. С. 312–318.

34. Максьом К.В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу. Дис... к. псих. н. Спец.19.00.05 – соціальна психологія; психологія. Київ, 2020. 228 с.

35. Миронюк Т. В., Запорожець А. К. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні. *Науковий вісник Національної академії 154 внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 21–28.

36. Медіація у професійній діяльності юриста. Підручник. За ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: «Екологія», 2019. 466 с.

37. Найдьонова Л.А. Діагностика булінгу і кібербулінгу: методичні рекомендації. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. 2019. 94 с.

38. Найдьонова Л.А. Кібербулінг у підлітковому рейтингу інтернет-небезпек. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. Вип. 1. С. 141–159.

39. Не здала гроші на подарунки: у Запоріжжі маму попросили не приводити дитину до школи через «борги». URL: <https://tsn.ua/exclusive/ne-zdala-groshi-na-podarunki-i-maye-borgi-u-zaporizhzh-mamu-pershoklasnici-poprosili-ne-privoditi-ditinu-do-shkoli-1932877.html>

40. Нік Вуйчич підтримав реформу освіти і почав боротьбу проти булінгу в українських школах. LB.ua. URL: https://lb.ua/society/2018/04/02/394210_nik_vuychich_podderzhal_reformu.html

41. Онопрійчук М.А. Формування позитивного психологічного налаштування першокласника до нової української школи. URL: <http://dspace.megu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/1794/1/Zbirnyk-12-2019-3-64-71.pdf>

42. Опитування ЮНІСЕФ: понад третина молодих людей у 30 країнах світу потерпають від онлайн-булінгу. URL: <https://www.unicef.org/ukraine>

43. Павленко М.С. «Психологічні особливості запобігання мобінгу серед учнів середніх класів. Дис... д. філософ. Спец. 053 – Психологія. 05 – Соціальні та поведінкові науки. Хмельницький, 2023. 313 с.

44. Півоварчик І., Шамбура Ю. Уявлення сучасної молоді про роль вчителів у ситуаціях булінгу в школі. *Innovative Solutions In Modern Science* № 8(35), 2019. URL: <file:///C:/Users/KDFX%20Modes/Desktop>

45. Піщевська Е.В., Кантарьова Н.В., Юнг Н.В. Психологічна стійкість особистості підлітків – учасників булінгу в освітньому середовищі. *Габітус*. 2023. Вип. 51. С. 98-102.

46. Плутницька К. Підходи розуміння булінгу як форми шкільного насильства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Т. 2. № 29. С. 78-80.

47. Поляруш С. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Суми,

20-21 трав. 2017 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2017. С. 211-213.

48. Прибіткова Н. Булінг у закладах освіти: поняття, структура, причини та шляхи подолання. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 1 груд. 2017 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 58-61

49. Приходько М.В. Адміністративна відповідальність за булінг (цькування) в Україні. Дис. докт. філософ.... Спец. 081 - Право. Київ, 2022. 231 с.

50. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу : Закон України від 18 грудня 2018 р. № 2657–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>.

51. Результати всеукраїнського дослідження UNICEF, від лютого 2021. Стоп булінг! URL: <https://stopbullying.com.ua/adults/statistics>.

52. Савельєв, Ю. Б. Салата Т.М. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? Наукові записки НаУКМА. 2009. Т. 97 : Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 71-75.

53. Сокирчук Н. Булінг. Як нардепи збираються рятувати дітей? Главком. URL: <https://glavcom.ua/publications/buling-yak-nardepizbirayutsya-ryatuvati-ditey-550715.html>.

54. Суденко Ю.А. Юридико-психологічна характеристика булінгу та його попередження. Дис... докт. філософ. Спец. 081 - Право. Київ. 2021. 178 с.

55. Створили сторінку в Instagram і знущалися: у Херсонській області однокласники влаштували кібербулінг дівчині. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/stvorili-storinku-v-instagram-i-znuschalisya-u-hersonskiy-oblasti-odnoklasniki-vlashtuvali-kiberbuling-divchini-1912555.html>.

56. Стрельченко О. Доктринальна характеристика детермінанти булінгу (цькування) в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4. С. 250-258.

57. Чиханцова О.А. Психологія становлення життєстійкості особистості. Дис. д. психол. н. Спец. 19.00.01 - загальна психологія, історія психології. Київ, 2021. 430 с.

58. Шатирко Л.О., Мойзріст О.М. Психологічні засоби запобігання явищам залякування та цькування (булінгу) в шкільному середовищі: практикум / за науковою редакцією академіка НАПН України С.Д. Максименка. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 46 с.

59. Шелевер О.В., Фізер В.С. Психологічна безпека освітнього середовища: психолого-педагогічний аспект. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 67, Т. 1. С. 87-91.

60. ЮНІСЕФ представив новий звіт щодо насильства серед дітей. URL: <https://rescentre.org.ua/novyny/yunisef-predstavyyv-novyi-zvit-shchodo-nasylstva-sered-ditei>

61. Юрчик О.М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах. Автореф. дис... к. псих. н. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Острог, 2016. 23 с.

62. Шевченко С.В. Психологічні особливості виникнення агресії особистості. Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 5. – С. 180-183.

63. Ярошенко А. О. Історія соціології: курс лекцій. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. 195 с.

64. Carra, C. Les violences à l'école primaire vues par les élèves: une face peu connue du phénomène. *Spirale – Revue de recherches en éducation*. 2006. № 37. P. 49-62.

65. Etude sur la violence à l'école en République de Djibouti. Djibouti – Bordeaux : UNICEF et Observatoire Européen de la Violence en Milieu Scolaire.

URL: http://www.violenceecole.ulaval.ca/fichiers/site_chaire_cbeaumont/documents/Premier_numero_Revue_IJSCVPJuillet_2016.pdf

66. Kobasa, S.C., Maddi, S.R., & Kahn, S. (1982). Hardiness and health: a prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42 (1), 168–177.

67. Roy D. Development and Validation of a Scale for Psychological Safety in School Among High School Students in India. *Management and Labour Studies*. 2019. Vol. 44. №4. P. 394-416.

ДОДАТКИ

Додаток А.

**ОПИТУВАЛЬНИК Д. ОЛЬВЕУСА
ДЛЯ ОЦІНКИ РІВНЯ БУЛІНГУ І РЕСУРСІВ ПРОТИСТОЯННЯ
ЦЬКУВАННЮ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ (АДАПТАЦІЯ Л.
НАЙДЬОНОВОЇ, Н. ДЯТЕЛ)**

1. Наскільки тобі подобається у школі?
 - a) Дуже не подобається
 - b) Не подобається
 - c) Не можу визначитися
 - d) Подобається
 - e) Дуже подобається
2. Ти хлопець чи дівчина?
 - a) Хлопець
 - b) Дівчина
3. Скільки хороших друзів у тебе є в класі?
 - a) Жодного
 - b) Один хороший друг
 - c) 2-3 хороших друзів
 - d) 4-5 хороших друзів
 - e) 6 та більше хороших друзів
4. Як часто тобі доводилося переживати знущання над собою у школі за останні кілька місяців?
 - a) Наді мною не знущалися
 - b) Один чи два рази
 - c) 2-3 рази на місяць
 - d) Приблизно раз на тиждень
 - e) Кілька разів на тиждень
5. Мені давали образливі прізвиська, насміхалися або дражнили так, що мене це зачіпало.
 - a) Такого не траплялося
 - b) Траплялося раз або двічі
 - c) 2-3 рази на місяць
 - d) Приблизно раз на тиждень
 - e) Кілька разів на тиждень
6. Інші учні навмисно не залучали мене у спільні події, виключали зі свого кола друзів або повністю ігнорували мене.
 - a) Такого не траплялося
 - b) Траплялося раз або двічі
 - c) 2-3 рази на місяць
 - d) Приблизно раз на тиждень
 - e) Кілька разів на тиждень

7. Мене штовхали, лупцювали, штурхали або навмисне залишали у закритому приміщенні.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

8. Інші учні оббріхували мене або поширювали плітки з метою погіршити ставлення оточуючих до мене.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

9. У мене забирали, пошкоджували речі або гроші.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

10. Мене залякували або примушували робити те, чого я робити не хочу.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

11. З мене знущалися, насміхаючись над моєю расою або кольором шкіри.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

12. З мене знущалися, використовуючи образливі прізвиська, насмішки або жести із сексуальним підтекстом.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

12а. З мене знущалися, застосовуючи телефон або комп'ютер для передавання злих або образливих повідомлень, картинок, дзвінків та іншої інформації.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць

d) Приблизно раз на тиждень

e) Кілька разів на тиждень

126. Якщо з тебе знущалися по телефону або через інтернет, то як це відбувалося?

a) Тільки по телефону

b) Тільки через інтернет

c) Обидва варіанти

13. Наді мною знущалися іншим чином.

a) Такого не траплялося

b) Траплялося раз або двічі

c) 2-3 рази на місяць

d) Приблизно раз на тиждень

e) Кілька разів на тиждень

14. У якому(их) класі(ах) вчаться учні, які знущалися над тобою?

a) У моєму класі

b) В іншому класі з моєї паралелі

c) У старших класах

d) У молодших класах

e) У різних класах

15. До знущань вдавалися дівчата чи хлопці?

a) В основному одна дівчина

b) Кілька дівчат

c) В основному один хлопець

d) Кілька хлопців

e) І хлопці, і дівчата

16. Яка кількість учнів зазвичай брала участь у знущаннях?

a) Переважно один учень

b) 2-3 учні

c) 4-9 учнів

d) Більш як 9 учнів

e) Різні учні з різних класів

17. Як довго тривало знущання?

a) Один або два тижні

b) Приблизно місяць

c) Приблизно півроку

d) Приблизно рік

e) Кілька років

18. Де над тобою знущалися?

a) На спортивному майданчику

b) В коридорах та на сходах у школі

c) У класі (в присутності вчителя)

d) У класі (за відсутності вчителя)

e) У туалеті

f) У спортзалі

g) У їдальні

h) Дорогою до або зі школи

i) На зупинці транспорту

j) У шкільному автобусі

k) В іншому місці у школі

19. Чи казав(ла) ти комусь за останні кілька місяців, що над тобою знущаються?

a) Знущалися, але не казав(ла)

b) Знущалися і казав(ла)

Кому ти казав(ла)?

a) Шкільному вчителю

b) Іншому дорослому зі школи

c) Комусь зі своїх батьків/опікунів

d) Комусь зі своїх братів/сестер

e) Комусь зі своїх друзів

f) Комусь іншому

20. Як часто хтось з учителів або дорослих намагається втрутитись та зупинити конфлікт, якщо над учнем знущаються у школі?

a) Майже ніколи

b) Рідко

c) Іноді

d) Часто

e) Майже завжди

21. Як часто інші учні намагаються втрутитися та зупинити конфлікт, якщо над учнем знущаються у школі?

a) Майже ніколи

b) Рідко

c) Іноді

d) Часто

e) Майже завжди

22. За останні кілька місяців чи звертався хтось із дорослих до працівників школи, намагаючись зупинити знущання над тобою?

a) Наді мною не знущалися

b) Ні, ніхто не звертався до працівників школи

c) Так, одного разу зверталися

d) Так, зверталися кілька разів

23. Коли ти бачиш, що знущаються над учнем твого віку, що ти думаєш або відчуваєш?

a) Напевне, вони того заслуговують

b) Не дуже їм співчуваю

c) Деякою мірою співчуваю їм

d) Дуже співчуваю та прагну допомогти

24. Як часто ти брав(ла) участь у знущанні над іншими учнями за останні кілька місяців?

a) Не знущався(лася) над іншими

b) Траплялося раз або двічі

- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Кілька разів на тиждень

25. Я давав(ла) образливі прізвиська комусь з учнів, насміхався(лась) або дражнив(ла) так, щоб їх це зачіпало.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Кілька разів на тиждень

26. Я навмисно не залучав(ла) когось у спільні дії, виключаючи їх зі свого кола друзів або повністю ігноруючи.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Кілька разів на тиждень

27. Я штовхав(ла), лупцював(ла), штурхав(ла) або навмисне залишав(ла) когось у закритому приміщенні.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Кілька разів на тиждень

28. Я поширював(ла) плітки про когось з метою погіршити ставлення оточуючих до них.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Кілька разів на тиждень

29. Я забирав(ла), псував(ла) чийсь речі або гроші.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Кілька разів на тиждень

30. Я залякував(ла) або примушував(ла) когось робити щось, чого вони не хотіли робити.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Кілька разів на тиждень

31. Я знущався(лась) над кимось, насміхаючись над її (його) расою або кольором шкіри.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

32. Я знущався(лась) над іншими, використовуючи образливі прізвиська, насмішки або

жести із сексуальним підтекстом.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

32а. Я надсилав(ла) злі або образливі повідомлення, картинки, телефонував(ла) або

інакше використовував(ла) телефон або комп'ютер.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

32б. Якщо ти знущався(лась) над кимось по телефону або через інтернет, то як це відбувалося?

- a) Тільки по телефону
- b) Тільки через інтернет
- c) Обидва варіанти

33. Я знущався(лась) над кимось іншим чином.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Кілька разів на тиждень

34. За останні кілька місяців чи говорив з тобою класний керівник або вчителі стосовно

твого знущання над кимось з учнів у школі?

- a) Не знущався(лась) над іншими
- b) Зі мною ніхто не говорив
- c) Так, одного разу говорили
- d) Так, говорили кілька разів

35. За останні кілька місяців чи говорили з тобою дорослі вдома стосовно твого

знущання над кимось з учнів у школі?

- a) Не знущався(лась) над іншими

- b) Зі мною ніхто не говорив
- c) Так, одного разу говорили
- d) Так, говорили кілька разів

36. Чи вважаєш ти, що можеш приєднатися до знущання над учнем, який тобі не подобається?

- a) Так
- b) Так, можливо
- c) Я не знаю
- d) Ні, напевно, не буду
- e) Ні
- f) Точно ні

37. Як ти зазвичай реагуєш, якщо бачиш чи дізнаєшся, що над учнем твого віку знущається інший учень чи група учнів?

- a) Я такого ніколи не помічав(ла)
- b) Я долучаюся до знущань
- c) Я такого не роблю, але вважаю це нормою
- d) Я просто спостерігаю за тим, що відбувається
- e) Я хотів би допомогти жертві
- f) Я намагаюсь допомогти жертві

38. Як часто тебе лякає імовірність знущань над тобою іншими учнями школи?

- a) Ніколи
- b) Рідко
- c) Іноді
- d) Доволі часто
- e) Часто
- f) Дуже часто

39. Загалом, як, на твою думку, твій класний керівник вплинув на припинення знущань у класі протягом останніх місяців?

- a) Дуже мало або ніяк
- b) Мало
- c) Деякою мірою вплинув
- d) Добре вплинув
- e) Дуже добре вплинув

40. Як би ти себе описав (ла)?

ТЕСТ БАССА-ДАРКИ

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" чи "ні".

1. Часом я не можу впоратися з бажанням завдати шкоди іншим
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююсь
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не виконаю
5. Я не завжди отримую те, що мені належить
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за мою спиною
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчуття
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болючі докори совісті
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував
15. Я часто буваю незгодний з людьми
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся
17. Якщо хто-небудь першим ударив мене, я не відповім йому
18. Коли я дратуюся, я лясаю дверима
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір
21. Мене трохи засмучує моя доля
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною
24. Люди, які ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку
26. Я не здатний на грубі жарти
27. Мене охоплює лють, коли наді мною глузують
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не подобається
30. Досить багато людей заздряють мені
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків
33. Люди, які постійно знущаються з вас, варті того, щоб їх "клацнули по

носі"

34. Я ніколи не буваю похмурий від злості
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь
36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильних" виразів
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були пробачені
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужинцям "
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити когось
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь
54. Невдачі засмучують мене
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші
56. Я можу пригадати випадок, коли я був настільки злий, що хапав перший-ліпший предмет і ламав його
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку
58. Іноді я відчуваю, що життя чинить зі мною несправедливо
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю
60. Я лаюся тільки зі злості
61. Коли я поступаю неправильно, мене мучить совість
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу
64. Я буваю грубуватий стосовно людей, які мені не подобаються
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на те заслуговує
67. Я часто думаю, що жив неправильно
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки
69. Я не засмучуюсь через дрібниці
70. Мені рідко приходить до голови, що люди намагаються розлютити або образити мене

71. Я часто тільки погрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання
 72. Останнім часом я став занудою
 73. У суперечці я часто підвищую голос
 74. Я намагаюся зазвичай приховувати своє погане ставлення до людей
 75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Відповіді оцінюються за шкалами наступним чином:

1. Фізична агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68;
- "ні" = 1, "так" = 0: 9, 17, 41.

2. Непряма агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 2, 18, 34, 42, 56, 63;
- "ні" = 1, "так" = 0: 10, 26, 49.

3. Роздратування:

- "так" = 1, "ні" = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;
- "ні" = 1, "так" = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

- "так" = 1, "ні" = 0: 4, 12, 20, 23, 36;

5. Образа:

- "так" = 1, "ні" = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58.
- "ні" = 1, "так" = 0: 44.

6. Підозрілість:

- "так" = 1, "ні" = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;
- "ні" = 1, "так" = 0: 65, 70.

7. Вербальна агресія:

- "так" = 1, "ні" = 0: 7, 15, 28, 31, 46, 53, 60, 71, 73;
- "ні" = 1, "так" = 0: 39, 66, 74, 75.

8. Почуття провини:

- "так" = 1, "ні" = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67

Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7.

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

Інтерпретація результатів тесту

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6-7 \pm 3$.

Додаток В.

**ОПИТУВАЛЬНИК «СИТУАЦІЯ БУЛІНГУ У ШКОЛІ
В.Р. ПЕТРОСЯНЦ**

1. Як часто ти піддавався булінгу?

- ☐ Я ніколи не піддавався булінгу
- ☐ Я піддавався булінгу іноді
- ☐ Я піддавався булінгу часто

2. Чому інші учні здійснювали булінг щодо тебе? (Познач всі можливі пункти)

- ☐ Я не випробував булінг
- ☐ Оскільки я вважаю себе «вище» їх
- ☐ Оскільки я ігнорую їх
- ☐ Оскільки я більше подобаюсь вчителю, ніж інші
- ☐ Оскільки я багатий/бідний
- ☐ Оскільки моя зовнішність надто приваблива/специфічна
- ☐ Оскільки я часто сварюся з іншими учнями
- ☐ Я не знаю, чому вони це робили

3. Як ти чиниш у ситуації булінгу? (Позначте все можливі варіанти)

- ☐ Я не відчував булінг
- ☐ Я пропускаю школу
- ☐ Я ні з ким не розмовляю
- ☐ Я стаю слабким, безпорадним
- ☐ Я уникаю місця, де це сталося
- ☐ Я намагаюся пояснити, що так не можна робити
- ☐ Я вдаю, що нічого не сталося

4. Ти був свідком булінгу у твоєму класі?

- ☐ Я не спостерігав ситуацію булінгу
- ☐ Я був свідком булінгу

5. Як ти чинив, коли твій одноліток був у ситуації булінгу?

- о Я нічого не робив, тому що це не моя справа
 - о Я нічого не робив, але відчував, що повинен допомогти йому/ї
 - о Я намагався допомогти йому в будь-якому випадку
6. Ти колись брав участь у булінгу щодо іншого учня?
- о Я ніколи не брав участь у булінгу
 - о Я брав участь у булінгу

Додаток Г.

ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ШКІЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ Й АДАПТАЦІЇ (ЗА НАТАЛІЄЮ ЛУСКАНОВОЮ)

Форма анкетування: індивідуальна або групова. Із шестирічками проводять індивідуальне анкетування або групове в малій групі (до 15 осіб).

Важливо, щоб школярі вміли орієнтуватися на аркуші паперу й добре знали числа від 1 до 10. Час проведення: 10-15 хв.

Інструкція для практичного психолога. Для проведення групового анкетування роздрукуйте в необхідній кількості бланк із наступної сторінки. Заздалегідь укажіть на бланках прізвища, імена, клас учнів та дату заповнення анкети.

Під час анкетування практичний психолог тримає такий самий бланк, як у школярів, і перед кожним запитанням показує на ньому, де саме потрібно ставити відповідь. Окрім того, після кожного запитання практичний психолог докладно пояснює можливі варіантивідповіді та відповідні їм позначення (+, –). Наприклад, відповідаючи на запитання «Чи тобі подобається в школі?», ті, кому подобається, ставлять у графі «Відповідь» напроти цифри «1» знак «+», а кому не подобається, — ставлять знак «–».

З учнями, які на всі запитання відповіли позитивно або негативно, проводять повторне опитування індивідуально.

Оброблення результатів: показник мотивації обчислюють за формулою:

$$M = (\sum 1 + \sum 2) \times 3,$$

де $\sum 1$ — сума відповідей «так» на запитання № 1, 2, 3, 7, 9, 10;

$\sum 2$ — сума відповідей «ні» на запитання № 4, 5, 6, 8.

Інтерпретація результатів:

□ 25-30 балів — високий рівень шкільної адаптації;

- ☐ 20-24 бали — середній рівень шкільної адаптації;
- ☐ 15-19 балів — зовнішня мотивація;
- ☐ 10-14 балів — низький рівень адаптації;
- ☐ 0-9 балів — дезадаптація.

АНКЕТА

Прізвище та ім'я

Клас _____ Дата _____

Інструкція. На кожне запитання психолога ви можете відповісти:

«так»

(+) або «ні» (–). В анкеті немає «правильних» і «неправильних» відповідей.

Відповідайте так, як є.

- 1 Чи тобі подобається в школі?
- 2 Уранці, коли ти прокидаєшся, ти завжди з радістю збираєшся до школи?
- 3 Якби вчитель сказав, що завтра в школу не обов'язково приходити всім учням, ти пішов би?
- 4 Тобі подобається, коли у вас немає якого-небудь уроку?
- 5 Ти хотів би, щоб не було жодних домашніх завдань?
- 6 Ти хотів би, щоб у школі залишилася тільки перерва?
- 7 Ти часто розповідаєш про школу батькам?
- 8 Ти хотів би, щоб у тебе був менш суворий учитель?
- 9 У тебе в класі багато друзів?
- 10 Тобі подобаються твої однокласники?